

Два Кулеметы

Ярослав Курдюк

ЯРОСЛАВ КУРДИДИК

ДВА КУЛЕМЕТИ

(З ВОЯЦЬКОГО БЛЮКНОТУ)

diasporiana.org.ua

Видає Товариство бувших Вояків УПА
ім. ген.-хор. Т. Чупринки в ЗДА.

НЬЮ ЙОРК

1954

Всі права за автором застережені

Окладинка й заставки роботи художника М. Білинського
Літературний редактор В. Давиденко.

Printed by "Dnipro", 77 St. Marks Place, New York, N. Y.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Це, власне, не оповідання, що їх автор подає в цій маленькій книжечці під назвою „Два кулемети”. Ці живцем вихоплені з героїчної дійсності уривки радше слід було б назвати новелеттами — найбільш мініатюрною формою прозового твору. Всі вони народжені повстанською боротьбою, в якій український народ, опинившись між двома світовими драпіжниками, що зтепилися на його землі в смертельному поєдинку — сказав своє владне слово господаря.

Автор-воjak писав прихачцем — на „плацпалатці” в степу, на зрізаному пні в лісі, у клуні при каганцеві. І саме тому вибрав найстислішу форму розповіді. Його новелетти „нажнуть” війною — згарящами спалених хат і солодкавим димом тринітротолуолу, що курить із щойно викопаної бомбою ями. І в кожній з них — жива українська людина, яка в смертельному змагові з окупантами розкриває в собі найкращі людські прикмети. В розпалі повстанського бою, на шпитальному ліжку, в поході і на відпогінку приглядався автор до наших „сірих” людей і знаходив у них те, що в сумі творить душу нації.

Душа українського народу найповніше проявилась в другій світовій війні у героях УПА, заіскрилась в тисячах безіменних дівчат і жінок, сивоголових старців і дітей, які боролись і умирали за те, щоб їхній край був вільний і щасливий. Ось про цих людей і розповідає автор.

Книжкою „Два кулемети” погінає свою видавничу працю Товариство був. Вояків УПА ім. ген.-хор. Тараса Чуприки в ЗДА.

“ПОЛІСЬКИЙ ЧОРТ”

СИЛЬНА, кремезна постать, затиснені кріпко уста, сива смушева шапка, затягнена глибоко на ліве вухо, і сині пронизливі очі. Спокійні й холодні, як два куски відбитої сталі...

Говорив мало, але голос у нього такий дзвінкий та сильний, що коли, бувало, крикне — „Хлопці, вперед!” — то, мабуть, небіжчик з відірваною головою був би зірвався і, не оглядаючись, біг в атаку.

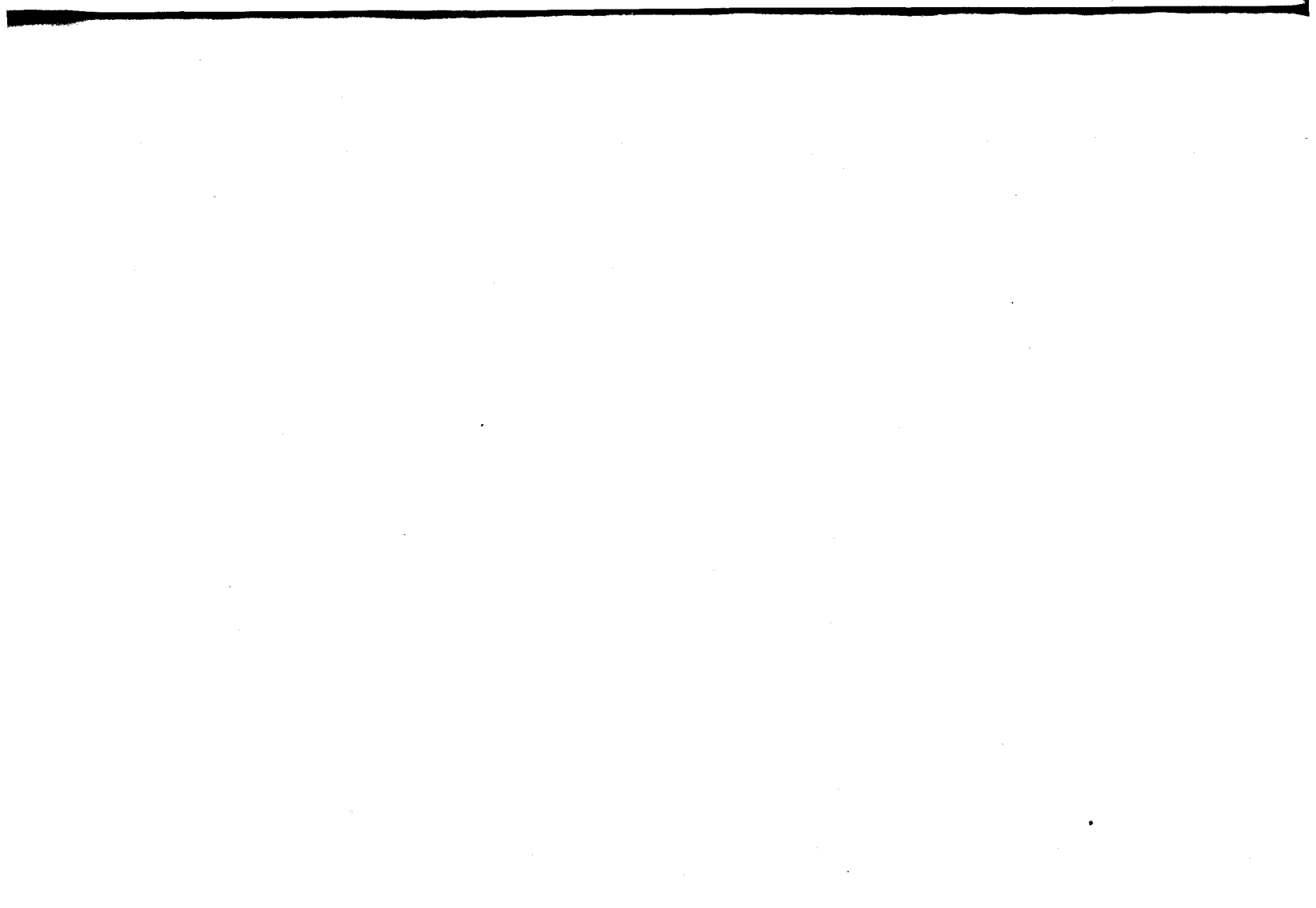
Був чотовим у нашій сотні. Мав у своїй чоті 27 односельчан — типових поліщуків, неговірких, синьооких синів вільхових хащів — незбагнутого трясовиння і загадкових комишів.

Справжнє його прізвище було Савчук, але про це знали тільки його найближчі друзі. З своєю чотою виробляв такі несамовиті подвиги, що за те й прозвали його „поліський чорт”.

З часом ніхто й не цікавився, яке було його правдиве прізвище, і так просто звали всі коротко — „Чорт”. Пропаде, бувало, десь з своєю чотою, як під землю, в поліських лісах, і думаєш — втопився в трясовинні. Не чути про нього три-чотири дні; бувало, і на два тижні десь в комиші западався.

А потім з’явиться і вчинить щось таке неймовірне, що всі курені тільки про „Чорта” й говорять.

Пам’ятаю, як одного світанку привіз „Чорт” із своєю чотою довгу валку возів, може яких сорок чи більше. Вони навантажені боєприпасами і харчами, а на кожному возі сидить за погонича німець.

„Чорт” підійшов до команданта відтинку, стукнув за-
каблуками і зголосив коротко:

— Друже полковнику, чотовий „Чорт” голосить, що привіз боеприпасів і харчів для обох куренів на повний місяць.

Скільки наїзників мочило кості в поліському болоті. про це знав тільки „Чорт” та його хлопці-одчайдухи.

А то ще одного дня п'ятдесят большевиків принесли на своїх спинах порозбирані на частини чотири малі протипанцерні гармати, а 15 поліських коней привезли в бе-
сагах 30 скринь гранат.

Згодом між поліщуками почала кружляти легенда, мовляв, ні „Чорта”, ні його хлопців не бере куля. Ми, його товариші, теж почали згодом вірити в цей поліський забоб.

А „Чорт” тим часом гуляв далі з своєю чстою, і час від часу доходили до нас вістки про його подвиги, що переходили межу людської спроможности.

Накоїв наш загін, а головне „Чортова” чота, стільки, що проти нас вислано три полки війська, аби нас зліквідувати. Ми потрапили в щільне кільце, з якого був один вихід: прорватися з боем.

Нашу мінометну сотню встановлено так, що перед нами, далеко в долині, була річка, а позаду старий вільховий ліс. „Чортова” чота охороняла праве крило і окопалась біля довгого залізничного мосту.

Миттю з лісу вибіг наш зв'язковий і крикнув:

— Німота оточила нас і лізе нам на плечі!...

Я з товаришами піднявся, щоб мерцій повернути на ліс міномет, але в тому моменті заглушив мене пронизливий гук. Ноги ніби в щось замотались і я, поступивши кілька кроків, упав горілиць на спину. В черепі пекло, здавалось, хтось загнав у нього два гострі гаки та й роздирав силоміць у два боки. Скільки я так пролежав — не знаю. Розкривши очі, побачив, як мої товариші-мінометники повернули свою „собачку” і закладають свіжий качанчик — гранату. Та нараз пробіг повз нас один з вояків „Чортової” чоти і крикнув:

— „Чорта” вбили!... Тікайте!...

Мені стало холодно, в очах потемніло, ніби хтось прикрив мене якоюсь задушливою повстю.

Збудив та протверезив мене щойно різкий та сухий ляскіт кулемета. Я розкрив очі і побачив неймовірну картину:

Переді мною, не далі як за чотири кроки, сидів за максимум „Чорт” і періщив по німцях, що в безладді тікали в долину і скакали в річку. З правої скроні в нього стікала кров, і майже вся сорочка була в крові. На лівій нозі не було в нього чобота, нога вище коліна була перев'язана білою ганчіркою і вся просякла кров'ю.

Дострілявши стрічку, „Чорт” повернув голову в мій бік. Його гострий, пронизливий зір зустрівся з моїми очима.

— Подай стрічку! — крикнув так люто, що мені аж моторошно стало.

Звідкіля взялося в мене стільки сили — не знаю, але я підвівся на руки і поповз до нього на колінах. Вийняв стрічку з коробки і подав „Чортові”. „Максим” знову затаракхотів. „Чорт” виплюнув кров, що затекла йому в правий куток рота, відгорнув спітніле волосся з чола і нащурився люто в сторону німців. А вони перебігали один одного і летіли коміть головою, розкинувши руки, коли їх постигала куля „Чортового” кулемета.

В тому бою обидва курені, майже в цілості, врятував поліський „Чорт”.

Кілька днів після того всіх нас, ранених, привезли в якийсь великий будинок, мабуть, молочарню. „Чорт” лежав навпроти мене, але не говорив ні до кого ані слова. Лежав блідий і дивився цілими днями в широко відкрите вікно. Може складав в уяві нові неймовірні пляни...

Лікар ствердив, що в „Чорта” була двічі прострелена нога та поважно поранено щоку і скроню відламком гранати.

Два місяці доведеться вам лежати в лікарні, — заявив лікар.

— Не видержу так довго, — буркнув зухвало „Чорт”.

І справді, не видержав. Не долежавши й двох тижнів, вночі втік з лікарні. З того часу я його більше не бачив.

Аж ось декілька днів тому зустрів на одній станції. Пізнав відразу: по його дебелий постаті, що кидалась у вічі, по синіх пронизливих очах і великій близні на правій скроні.

— Чи ви будете чотовий „Чорт” з поліського куреня? — спитав я, підійшовши до нього. — Прізвище ваше забув, але не забув, що вас звали „Чортом”.

Він недовірливо глянув на мене — я згадав йому про його вояків, легендарних поліщуків-героїв...

Тоді щойно я побачив, як зморшки на його чолі розійшлись, і на його завжди холодне насуплене обличчя впливла якась ніби ясність.

— А що ж ви тепер порабляєте?

„Чорт” не відповів мені відразу, а через деякий час, з нехиттю:

— Працюю в лісі. Нових вояків гуртую. Навесні пробиваємось рейдом на рідні землі. Чужина — не для вояків.

— А за Поліссям не бануєте?

„Чорт” усміхнувся.

Не знаю, чи сміявся він до тих колишніх величних днів, чи може до своїх хлопців, що повертали колись разом з ним широку поліську прерію, нищачи окупантів у жорстокий та безпощадний спосіб...

Це була перша усмішка, яку я побачив на тому залізному обличчі.

ЗАПОВІТ ЮРКА СИНИЦІ

ЮРКО Синиця лежить біля мене на пахучому, м'якому сні в клуні й догоряє. Недалеко лісничівки кричить пронизливо кос. Губи Юркові синіють, ніс видовжується, а на обличчя виходить блідість, ніби снідь на новий мідяний гріш.

Юрко тисне мені руку й говорить поволі, з перервами, наче людина, що вибирається кудись далеко в дорогу й надумується над кожним словом, поки його скаже.

Його відірвану гранатою ліву ногу ми закопали під квітами в малому городчику лісничого. Санітар Дереш, що відрізав йому рештки м'язів над коліном і потім зв'язав кріпко ногу, щоб не кривавила, сказав:

— З Юрка зійшло стільки крові, що він мусить умерти!

Слово „вмерти” втиснуло мені в тіло пронизливий холод.

— Ми з одного села, — тягне, змагаючись, Юрко. — Скажи хлопцям, щоб мамі скосили конюшину в городі. Та щоб не клали в великі копиці, бо спариться... Знаєш, моя мама стара, а сестра Катерина має грудну дитину й не може їй допомогти... Не кажи мамі, що мені відірвало ногу і що я мучився два дні... поки... вмер... Скажи, що куля трапила просто в серце... Що я впав і не крикнув... У голову — не кажи. Люди чомусь думають, що в голову — це найбільший біль...

Юрко повертає голову до стіни. Він не може дивитись на відкриті двері клуні, в які заглядає сонце й пливе

важка липнева спека. За дверима коливається віття старого дуба, — немов тисячами рук передає Юркові останнє прощання...

Останній вояцький салют...

— Скажи, щоб... хлопці, — тягне він, не відвертаючи голови від стіни, — передали мамі мою шапку... Мама завжди, бувало, казали: „Юрцю, сину мій єдиний, — якщо, крий Боже, тебе вб'ють ці каїни прокляті, то хай хоч над твоєю шапкою поплачу. Вона завжди буде висіти в мене під образом Почаївської Божої Матері... — Бо, кажуть, що вояцька шапка — ніби вояцька душа... Ходиш у ній, спиш і тільки тоді, коли вмираєш — вона тобі більше не потрібна... Скажи мамі нехай не плачуть. Хай не голосять, бо сором, коли за вояком плачуть...

Останні слова Юрко вимовляє так тихо, що я ледве догадуюсь, що він хоче сказати.

Шелестить дубове листя, а кос, що перелетів під саму клуню, кричить ще сильніше. Він ніби намагається відігнати своїм криком смерть, що ходить довкола Юрка по широкому тоці.

А Юрко догоряє... Догоряє так, як лампадка в куті перед іконою, про яку забули люди...

„ЗМІЙ”

МЕНИ жаль за моїм конем „Змієм” так, як за вірним другом, чи братом... О, друзі, це був чудовий, буланний кінь з крученою довгою гривовою, лисиною і двома білими передніми ногами...

Петро, командир повстанчої стежі, говорив про свого коня, дивився у сіру далеч і ніби бачив його силуету... Він опустил праву руку з погаслою цигаркою і хитнув головою.

— Подарував мені „Змія” сивовусий дід — козак Точило, з станиці Н. біля Кисловодська.

— Маєш, — сказав він, — сину, мудрого і доброго коня! Бережи його, а він на своєму хребті в чорта з зубів тебе вирве! Бо що авто, чи мотоцикл?.. Хоч ними й вдсятеро стільки вженеш, як на буланому, але, брате, нашим розмоклим чорноземом весною чи восени — тоді тільки й твого, що конем в’їдеш!

І обносив мене „Змій” на своєму хребті по всій Кубані, Подніпров’ю, аж недалеко Уманя втратив його...

Не раз об’їздили ми рейдами червоних і завдавали їм такого чосу, що, як то кажуть, борода на потилицю влязла!..

— Бувало, болото по коліна — я натисну на „Змія”, а він як рвоне, тільки шмаття болота позад себе кидає... Біг, ніби знав, що нам ніколи, що кожна хвилина в наших партизанських походах-рейдах — це наша перемога...

— Ніколи не забуду, як поцілила його куля „дум-дум”. Вирвала йому жолобину між ребрами завбільшки, як моя

шапка. „Змій” упав, а потім ще кілька разів зривався на ноги, намагаючись, ніби чесний вояк, служити далі... Його ясні очі помутніли і, здавалося, догоряли так, як догоряв тоді червневий день. Еге ж... Мій „Змій” гинув так, як гинули козаки — повстанці з розірваними грудьми і серцем...

— Я витягнув пістолю, щоб добити його — вкоротити муку. Він важко стогнав і я пригадав собі, як він нераз, бувало, постогнував у галопі, коли ми доганяли зайдів та карали їх жорстоко.

— Я підійшов до нього. „Змій” останками сили піднявся на передні ноги — підніс високо голову, ніби казав: „Стріляй! Я тобі й так більше непотрібний... Нехай гину від кулі так, як личить козацькому коневі!”..

— Ось він, — сказав Петро, — і всунув мені в руку збляклу та зім'яту знімку лисого коня з білими передніми ногами, на якому верхи сидів Петро з перевішеним через груди автоматом.

І я побачив, як у Петра — загартованого козарлюги-повстанця, заблищали в очах сльози...

ДВА ЛИСТИ

МАЛА й низька гуцульська хата. Давно не миті вікна дивляться мутно, ніби очі небіжчика, на буйний чагарник, що за хатою. По шибках дзвенять якісь комахи, б'ючися об скло і не знаючи, що крізь цю прозору стіну немає виходу...

А на причі, під грубою селянською веретою, лежить чотовий Петро Роговик. Три місяці тому він втратив у бою очі. Лікар Малешко, з добрим батьківським обличчям, завжди, коли відвідує раненого — потішає його:

— Ще місяць-два і сліпота минеться. Хто зна, чи не будете бачити краще від мене...

А до мене обертається і каже пошепки:

— О, ще багато мине часу, поки чотовий освоїться з цим найбільшим каліцтвом. Коли йому відразу сказати правду, що на все життя залишиться сліпий — він збожеволіє або наложить на себе руки. У таких випадках, хто зна, — хоч і як воно прикро — чи не найкраще говорити неправду.

Я проводжу лікаря надвір, а він сумно хитає головою і вже вголос говорить:

— Та й яке ж то буде його життя? Навіки потонути в темряві. Не жити, а томитися і тільки слухом в'язатися з світом. Ану, затуліть собі очі і спробуйте перейти через хату! Вже на першому кроці наштовхнетеся на якусь перешкоду. А хлопцеві несповна двадцять три роки. Організм сильний і напевно доживе до пізньої старости.

І ось я сиджу біля Роговика, а він диктує мені листи. Саме закінчили до матері. Мені здається, що кожний його

лист до матері однаковий змістом. Вони щирі та прості у слові, без зайвих стилістичних прикрас. І може саме в цій одвертості та простоті правдивість і повага їх змісту. Мабуть усі вояки в світі посилають своїм матерям знімки, обов'язково в шоломі. Кожний думає: „Хай всіміхнуться її старі очі, побачивши мене у сталевому шоломі — оцій справжній військовій короні”.

— А тепер напишемо до Галини! — просить чотовий.

Я знав, чим вона була для нього. „Це поза матір'ю, — казав він — друга половина мого життя”.

Я бачив на знімці цю дівчину з довгою косою і з великими ніби страхом і наївністю поширеними очима. Я пробував уявити собі її малу, дрібну, жіночу постать, яку струшуватимуть спазми розпачливого болю, коли довідається всю жахливу правду про коханого.

Ми з чотовим довгий час мовчимо: хто зна, чи не гнітять нас у тому самому моменті ті самі думки... А потім Роговик, помацуючи своєю рукою мою руку, просить:

— Пишіть, дорогий друже!..

І я починаю:

— „Дорога моя Галино!.. У бою за Дуклянський про-
смик я втратив очі... Невже, кохана, не побачу тебе більше ніколи. Я згадую, як ти казала мені не раз: „Петре, я люблю не тебе, а твої чудові і мудрі очі... Скільки разів не дивлюся в них, стільки разів бачу в їхньому погляді мужеську суворість і повагу. В твоїх очах заховане саме те, що я в тобі покохала...” Дорога Галино! Якщо це не були слова, а правда — тоді не залишається нічого більше, як...

Роговик замовкає. Потім схоплюється з причі, встає на ноги і, дивлячись на мене незрячими очима, каже:

— Подайте мені, будь ласка, листа, якого ви зараз пишете!

— Хіба ви сумніваєтесь, що я не написав того, що ви продиктували?..

— Ні, ні, не те... Я вам вірю — оправдується чотовий. — Я прошу... дайте — і простягає руку. І я чую в його голосі розпуку. А потім його рука торкається моєї і я

відчуваю, як його сильні пальці здавлюють моє рамя...
Мовчки передаю йому клопот білого, неписаного паперу.

Чотовий хапає його і нервово дере на дрібні шматки.

— Вишліть тільки листа до матері, — просить заломаним голосом... — Галина хай думає, що я загинув...
Вже краще, коли я свій і її біль переберу на себе...

ДНІ З БОЛОТА І СТАЛІ

АС призначено, як охорону лівого крила головної оперативної сили.

Йдемо хаотичним хороводом, широкою, болотистою дорогою, поміж возами, що їх тягнуть змучені та голодні коні. За цими кіньми, як і за нами — довгих чотири роки мордування, що його дехто називає війною...

Уже втретє займаємо в важких боях ті самі горби, ліси й бідні, понищені села, в яких тільки пусті, спалені хати, що дивляться на нас порожніми ямами випалених вікон. Чорні високі димарі, ніби піднесені руки, скаржаться Богові на проклятого ворога...

Танки, що проїздять поруч, обкидають нас болотом, і ми робимося сірі: подібні до тієї землі, яку так завзято боронимо.

Один з друзів, що з перевтоми заснув був на возі, зсунувся і впав у болото. Валка на момент здержується і з усіх боків починають вголос сміятися. Сміх мішається з лайкою і вйоканням на коней, що ледве тягнуть вози. Густе болото облипає шпиці, і колеса повертаються поволі, полискуючи, ніби мідні диски. Між драбинами, крім скринь з набоями, сіна та кількох порожніх наплечників, немає нічого більше.

Хоч і як важко тягнути ноги, ніхто з друзів не випускає з рук „панцерфавстів”. Кожний почуває себе певніше, коли несе на рамені отого, як ми кажемо, зеленого макогона. Та ще краще, приємніше почуває, коли оте „чудо” повертає на танк з-за доброго сховку.

Танк — гора сталі, що суне з грюкотом, кидає позаду

себе фонтан землі і плює смертю на всі боки, — навіть не відчуває, що хтось причаївся з тим „чародійним макогонном” і жде. „Панцерфавст” стріляє. Глухо, якби кашельнув якийсь кремезний велетень. Полум’я, що його він викидає, враз робить з вояка півня з великим, червоним хвостом. Поцілений танк просувається ще трохи, потім надувається, нагадуючи велику черепаху, з якої злітає череп. Серед гуку і диму летить залізо всуміш з людським м’ясом на всі боки.

Якби ви почули крик радості тих, що бачили це! Це ревище, яке викидають людські груди всіма своїми клітинами.

Вояцьке життя — не романтика, яку ситі вифілософують у теплій хаті. Це довгі недоспані ночі, голод, поневіряння, лють і прокльони. Коли серед цього всього іноді ще думаєш, — чуєш жаль і ненависть до всіх цивільних снобів, що сидять вдома і бояться й подумати про те, що ось підсунеться фронт і треба буде покинути тепле й м’яке леговище. Цим снобам важко погодитися з думкою, що вони можуть позбутися блискучих меблів і одержі, яка вистачила б їм до кінця їхнього життя.

А все ж таки, коли починають свистіти перші стрільна і вояк бачить, як оті цивільні — полохливі зайці, вискакують із своїх нор і не знають, куди бігти і де заховатися, щойно тоді відчуває він гордість вояка. Бо все, що має, носить, ніби слимак, на плечах.

За вартістю вояк розцінює речі приблизно так: перше — куриво, друге — їжа, третє — вигідне взуття.

З автоматом, коли ти вояк — зживаєшся так, що він ніби твоя друга душа. А коли спиш, пригортаєш його до грудей так, наче молоду дівчину.

Це — думки та рефлексії. А дійсність насувається ось знову грізна й трагічна...

З недалекого лісу враз витикається пухната сіра гусільниця, — це беруть нас під обстріл. — Брезентні гранати пронизливим дискантом вищать: — ай-яй! ховайся!..

Падають трохи задалеко. Ми — старі вояки і знаємо, що на продовження треба кілька уламків хвилини, і тоді почнуть мастити по цілій колоні.

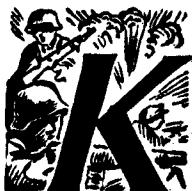
Стільки часу залишається, щоб із усієї сили, що її ще зможе витиснути стомлене тіло, кинутися десь убік і заритися в землю. І тоді рєеш землю руками, обличчям, усім. І почуваш, яка вона тверда...

Люди поховались і мені їх не жаль. Зате жаль стає вірних друзів-коней, що тягнуть на возах частину твоєї долі. Вони, сполохані розривами стрілен, повертають трохи вбік, з дороги і чекають на свою неминучу смерть...

Якось кошмарно виглядає, коли у валці побиті всі коні. Маса червоного м'яса, перемішана з землею, запрягом і сіном, жахає кожного, хто на неї гляне... Вони ніби кричать: „Ось де проходила війна!”...

Бо побитих людей ви ніби не завважуєте. Кожний вояк прилягає щільно до землі і ніби востаннє її цілує... Вояк гине тихо і непомітно. Падає, на його місце підходить і стає інший... Подібний до нього і одностроєм і душею, і терпінням... Як зеренце піску одне до одного. Лише ім'я в нього інше...

ДІД КРИГА

КОЛИ захочете переїхати Дністер з Гановець до Куріпова, ви напевно зустрінете старого перевізника — діда Кригу. Там, де було колись у нього ліве око, тепер тільки мала чорна ямка. З неї стікає сльоза, і коли старий Крига говоритиме довше з вами, обов'язково зітре її полою або рукавом.

Крига старий і похилився вже трохи до землі, але руки в нього ще дужі, як два дубові корені. Коли візьметься ними за весло чи керму, то побачите — пором, хоч великий та важкий — кориться слухняно його силі. А біля нього його молодий онук — Степан Корінь: кремезний засмалений юнак, що завжди сміється і поблискує білими, рівними зубами.

— А що у вас з оком сталося? — спитав я старого діда, коли ми знову після трьох років зустрілися на перевозі. (Вояків ранених треба було перевезти тоді в якесь безпечніше місце).

Дід спочатку не впізнав мене, а потім простягнув свою дебету долоню:

— Ви старшина тепер?.. У нашій армії? — спитав і під його сивими, засмаленими від тютюну вусами з'явилася усмішка.

— Еге ж, — кажу старому, і теж простягаю правицю.

— А це... червоні так наклеїли мене минулого літа, — пробурмотів старий. — Висікли мені око дротяною нагайкою. Оце я так, як ось і вас тепер, наших вояків на куріпівський бік перевозив. Двадцять вісім їх усіх було. Це ті, що, може чули, міст разом з поїздом біля

Підвисокого зірвали. Прибігли десь зараз по півночі: „Везіть, діду, на той бік, але скоро, бо ми там біля Підвисокого такого бешкету накоїли, що червоні землю перекопають, щоб тільки нас спіймати!”

— Це тільки з вами, хлопці, ще спробую, — кажу їм, — бо бачите, що Дністер після повені воду підняв. Аж жах бере.

І перевіз я їх щасливо, з усім добром та чотирма возами. А на возах кулеметів, може, з десяток, стрічок, набоїв і ручних гранат, що на пів року вистачить.

Тільки на світанку повернувся в хату і приліг, коли чую хтось гримає чоботом у двері. Другий у вікно грюкнув, аж шибка розбилася.

— Вставай, с... сину, через Дністер перевезеш!

І почалася лайка та матюкання, аж дух мені заперло... Це ж погоня за нашими.

— „Ех, повезу я вас, думаю, але чортові в зуби!”

Вони зарядили рушниці й мене взяли перед себе, як злочинця. Ведуть та всю дорогу лаються. Прийшли до порому.

— Не знаю, страшно їхати, — кажу їм. — Вода велика, може пором перевернутися. Потопитеся!..

— Щооо?.. Не хочеш везти? — кричить старший з-поміж них. — А своїх бандитів, якби так прийшли, то перевіз би? — й, слова не сказавши, потягнув мене нагайкою по голові. А вона, як гадюка, обмоталася й просто в око. Залила очі сльоза і світ пішов ходором..

— Сідайте, — кажу їм через хвилину, — та допоможіть пором одіпхнути від берега.

— Ось бач, — сміються п'янюги, — тільки раз потягнули і зразу сила й відвага з'явилися!

Сміються прокляті з мого болю.

Виїхали ми на середину, а Дністер аж клекотить: жовта вода, змішана з глиною, клубиться, немов кипить.

Кинуло поромом раз, другий... Чую, подалася трохи залізна линва з причепи і — впала. Тоді я — шубовість у воду. Чую, почали кричати і стріляти вслід за мною.

Еге, думаю, впіймаєте старого, що ціле своє життя над водою провів і плаває, мов щука!

Не доплили і за перше коліно, як їх разом з поромом Дністер проковтнув. А я тим часом добився до верболозів, витягнув обріз і думаю: як тільки котрий врятується й поверне до берега — так я там і посаджу його. Але ні один не врятувався.

Дізналися довколишні люди, як то я червоних перевозив та чому мій пором втопився, через місяць новий мені справили, ще й мідяною бляхою підбили.

— Оце вам, діду, й за двадцять років дно не прогние, — казали. — А коли ще раз прийдеться пором топити, то не жалійте, діду!.. Тоді ми вам уже й сріблом окуємо...

Я вже далеко від'їхав від берега, а дід Крига все ще помахував великим солом'яним капелюхом на прощання та гукав:

— А щасливої вам дороги, друже командире!

ХАЗЯЙСЬКИЙ СИН

ВІСЬМИ, біля Олексіївки, як почало світати, почувась така стрілянина, що ціле село піднялося на ноги.

Під полудень, з цікавості, побігли подивитися перші діти. Через півгодини Настин Остапко прибіг назад: блідий, аж білий — крикнув:

— На буковому порубі лежить вбитий наш повстанець!

Збіглися на поруб жінки. Настя Кринична перша підійшла до вбитого. Він лежав обличчям до землі... Одвернула його й почала голосити:

— Та защо ж тебе вбили такого молодого та хорошого?.. А може десь і мій Опанас так ото в лісі вбитий лежить і лисиці кістки його розтягують... Опанасику, сину мій єдиний, де ж ти тепер, де?..

Ліс повторював відгомоном кожне слово старої і, здавалося, плакав разом з нею...

Десь з поля заторохкотіла підвода й люди розступилися на боки. То старий Семененко приїхав із своїми трьома молодцями-внуками. На підводі повно м'якого сіна, застеленого рядном. Підвода затрималася. Хтось з гурту сказав:

— Хоч і тверде було його життя, але у вічну дорогу відправимо на м'якому!..

— Візьмемо його, — сказав старий Семененко, ніби сам до себе, — та й на кладовищі, по-християнськи, поховаємо. Ти як рідний нам, бо був нашим вояком і поклав голову, захищаючи наше село...

Хлопці позіскакували з воза. Один з них підійшов до вбитого й нахилився над ним:

— Чого ж він так кулаки заціпив?..

Другий розкрив убитому кулаки, а в них, в одному — трохи зім'ятого листя, а в другому — грудка землі...

— Насте, — мовила тоді Горпина Хороша. — Ви отб' голосите, за що його вбили такого молодого?.. А ось бачите, за що: хазяйський син був, бо дивіться — вмирав, а землі держався!..

— Гинув, а не випустив з рук рідної землі, — з жалем сказали присутні...

СЕСТРА НІНА

ПОВСТАНЦІ третього кубанського куреня УПА довго згадуватимуть своїх медичних сестер — Ніну й Тетяну. Вони були немовби контрасти. Ніна — білявка з синіми очима, мов південний український степ, а Тетяна — чорна смаглявка з великими темнокарими очима, що ховалися у довгих пушистих війах; мрійна і ніжна, як присмерк над задуманим Дніпром. . .

Обидві були родом з Майкопу. Колишні студентки медичного інституту в Ростові. . .

Коли прийшов час, що всі чоловіки вхопили зброю в руки і почали бої з большевиками і німцями — Ніна і Тетяна теж пішли на службу батьківщині.

— Прийміть нас на військову службу, — сказала дзвінким голосом Ніна до командира куреня. — Хоч мук зменшуватимемо раненим побратимам.

— Думаєте не допоможе? — докинула повагом Тетяна. — Асистенткою більше як рік була в хірургічному відділі, а іноді й самій приходилось робити операції. . .

Подивився курінний трохи недовірливо на молоді обличчя.

— Поступайте, — сказав, — але в нас — повстанчий відділ. Майте на увазі, що ми, як орли степові — не знаємо, де прийдеться спочивати, куди літати і кого бити. Коли згодні ділити з нами долю й недолю, будете, як рідні, на однакових правах з козаками.

Так попали наші сестри в крутіж — „між славою і смертю. . .”

Коли, бувало, ранені вояки лежали в землянках, розбиті гарячкою, тоді з’являлася котрась із них, тиха і

всміхнена, ніби янгол. Легка, маленька долоня лягала на гаряче чоло, і раненому здавалося, що дотик тонких пальців забирає частину болю...

А бої не вгавали...

Трапилось якось так, що наш курінь попав у зовнішній пояс змагань. Хлопці були молоді і завзяті. Ні один день не обходилось без боїв. Ранених прибувало щораз більше. А їх тільки дві.

Не раз хапали наші сестри кріси в руки і разом з козаками обороняли „сан-точку”. Вони знали, що потрапити раненим у полон — це було рівнозначне з мученицькою смертю.

Наприкінці тисяча дев'ятсот сорок третього року ми так були в'їлися ворогові в тіло, що він вирішив за всяку ціну зліквідувати наші відділи. Що в нас були втрати — це правда, але й ворогам не обходилось легко.

Важкі бої проходили день-в-день. Ніна й Тетяна майже не злазили з коней, бо всі сан-точки були набиті раненими. А проте ми не чули ніколи, щоб котра з дівчат жалілася на втому.

О, це були дійсно залізні дівчата!..

В одному зимовому рейді німецька стежа вбила Тетяну й ранила Ніну в ногу. І тоді весь труд перейшов на сестру Ніну. Кульгаючи й закусуючи губи від болю, вона, ця ніжна дівчина з легкими, як крильця метелика, руками, з очима газелі, намагалася іншим зменшити біль...

І ми, старі, задубілі партизани, дивлячись на цю героїську дівчину, говорили один одному:

— Друзі!.. Коли в нас є такі жінки, як сестра Ніна, то ідея, за яку ми боремося й гинемо — не може пропасти...

Бої не припинялися. Ми йшли далі. У хвилини зневіри нам провітлювала, як зірка на темному небі, посвята і відданість молодій дівчині — дочки й героїні золотої Кубані...

“НЕСАМОВИТИЙ”

ЕСАМОВИТИЙ! Так прозвали були ми Олексу Гуцула, молодого, двадцятип'ятилітнього м'ясника. Він жив у підгірському місті Д. і організував відділ повстанців, яких ми звали „дятлями”. Всі вони носили жовті короткі саперські чоботи й ясно-зелені шапки з великими та довгими дашками.

Ось ніби стоїть проти мене широка, трохи присадкувата постать Олексі Гуцула. Пригадуються мені його чорні очі, що горіли, як два кусні антрациту, під густими стрепіхатими бровами. Очі ці вміли бути ласкаві та добрі для своїх, але холодні й жорстокі для ворогів. Буйне кучеряве волосся не хотіло ніяк вміщатися в його маленьку мазепинку й звисало веселим пасмом, як не над оком, то над вухом.

Я познайомився з „Несамовитим” тоді, коли два батальйони НКВД оточили були наш невеличкий відділ: п'ятдесят трьох повстанців біля Ключівської гори.

Кільце довкруги гірських виломів, куди ми були скрилися, звужувалося. Ворожі кулі сичали нам понад головами щораз частіше, а ми з боєм серця дивилися на наші майже вистріляні кулеметні стрічки.

У кожного з нас було ще по дві ручні гранати — „дульки”. Вони мали своє призначення: одну кинути у большевиків, коли вони підсунуться на віддаль поцілу, а другу... Це так просто: відбезпечити, притиснувши маленьку клямочку, і почекати хвилину. Разом з вибухом гранати твоє тіло летить порозриваними кусками у найближчі куці. Те, що залишиться — це, хіба, ноги в чо-

ботях і трохи закривавленого обперезаного поясом лахміття, в тому місці, де колись був живіт.

Вже смеркалося, як з правого боку, з-поза великого каменя, хтось крикнув:

— Приготувати гранати!..

В таких моментах людина виконує все механічно, ніби автомат. Холодними і ніби дерев'яними руками. Мозок і уява сприймають тоді все ніби крізь грубу, скляну стіну..

Кожному з нас стрілою пролетіла думка: „Прийшов кінець!” Амуніцію вистріляли, а живими повстанці не здаються.. Але нараз, у тому боці, де стояли стоси зрубаного дерева, червоні перестали стріляти. Кожний з нас стиснув у правій руці кругленький кусок металу, в якому причаїлася смерть. Мої очі вп'ялися поміж стоси почорнілого дерева. Я хотів вхопити такий момент, щоб кинути свою „дульку” і вбити хоч кількох енкаведистів.

Вмить з-за грубого пня, що лежав за яких сто метрів вліво від мене, виткнулась чорна патлата голова. Довге волосся прилипло до мокрого чола й закривало очі. Голова повернулася до мене і гукнула на цілий яр:

— Не стріляйте!.. Ми прийшли з допомогою!.. Це я, „Несамовитий”!

Мої очі обмацали його. Націливши на нього „дехтяра”, я крикнув:

— Підходь!..

„Несамовитий” підвівся. Він виглядав немов жива фортеця: за поясом теліпалися в нього чотири „дульки” і три „качалки”, а в руках він тримав легкого німецького скоростріла. За ним підповзло ще три молодих вояки.

— Маєш! — крикнув він, і кинув мені під ноги два кружки з набоями.

В цю мить засвистіла куля. Вона поцілила одного з трьох його вояків, високого, худорлявого блондина з дитячим обличчям. Йому було не більше, як шістнадцять років. Сіра куртка була трохи закоротка на нього і з вузьких рукавів виставали неприродньо великі руки.

Куля ударила його в чоло, над лівою бровою. Він заломився в колінах, впав горілиць і навіть не крикнув.

З малої рани на чолі витікало його життя — чорний струмок крові. . .

„Несамовитий” повернувся й, побачивши, що один з його вояків звалився на землю, вилаявся:

— А казав я тобі, дурню, повзи на колінах!

Він відвернувся, підскочив і вхопив його на руки. Голова вбитого безвладно звисла. Тонкий струмок крові поплив і заховався в спітнілому золотому волоссі. . . „Несамовитий” обтер її долонею, а потім обтер руку об полу своєї куртки.

Кілька його вояків, що підповзли за ним, побігли тим часом уперед. Одного з них поціливі відламок з гранатомета. Мабуть, у гортанку. Він не закричав, але захарчав так, ніби щось з страшною силою давило його зверху.

Кулі почали свирготати частіше. Большевики видерлися на гору, що була в нас за плечима, і звідти обкидали нас гранатами з мінометів. Гранати падали так густо, що через деякий час годі було відрізнити один вибух від другого.

Я дивився на „Несамовитого”. Він, ніби, того всього не бачив. Взяв автомат від убитого, витягнув набої з його набійниць, з кишені вибрав якісь папери. . .

— Зарий в землю оці папери! — крикнув, не дивлячись на мене. — А я біжу до хлопців, бо там діла без мене не вийде!.. — Вхопив у руки скоростріла й побіг.

У тому самому моменті я почув жакливий гук. Мене вдарило в потилицю і щось гаряче й тверде гепнуло між лопатки. Я полетів сторчака на землю, мов би мене пхнула якась велетенська рука. В вухах задзвеніло пронизливо і болісно. Скільки я так пролежав — не знаю. Ніби крізь сон пригадую собі, що з мене хтось стягав загортку і кричав:

— Дайте щонебудь заткати йому рану, бо зійде кров'ю! Я розплющив очі. Це був „Несамовитий”.

— Ну й вліпили вони тобі, — пробував він жартувати. — Але ми віддячили їм теж!.. Зігнали в яр і що не достріляли — дотовкли камінням. Котили хлопці з каменолому найбільші бльоки і пускали зверху. А червоні вили в яру, як вовки. Дивись, це від їхнього майора трофей.

І „Несамовитий” пхав мені під самі очі великий далековид і пістолю з широким шкіряним жовтим поясом. Я хотів щось спитати, але тупий біль у легенях не пускав слів з губ.

Почав падати холодний березневий дощ з снігом. Надворі стало темно, ніби хто прикрив світ зверху густим ситом.

„Несамовитий” зняв з себе куртку і прикрив мене, а під мою голову нагорнув сухого листя. Потім я почув, як він підсунув мені під щоку свою шапку.

— Холодно тобі? — спитав „Несамовитий”, не випускаючи цигарки з рота. — Воно... знаєш, завжди ніби трохи холодно, коли кров з людини зійде. Але ти молодий і здоровий. І не стямишся, коли рана засохне і нова кров прибуде!..

І щойно тоді я зрозумів і побачив, що „Несамовитий” був не тільки відважний вояк, але й найкращий товариш... .

НАША чота лежала на південному причілку села Яструбинця. Завдання було просте й ляконічне: „Здобути від німців зброю й амуніцію, по змозі без утрат в людях і боєприпасах”.

На білому, пилястому шляху, що вужем пнявся під гору, знялася курява.

— Ага, їдуть наші доставці! — пожартував Солюк, старий селянин з довгими рудими вусами.

Може ніхто так, як саме він, не боронив свого рідного села. Біля нього в яру лежало двоє його синів: Петро і Яків.

Старшому Петрові минуло дев'ятнадцять років. В нього ледве засіялися рідкі, чорні вуса, і він умисне не голив їх, щоб брали його за поважнішого і не дражили „голову-сим”, як це часто робили з Яковом.

А Яків — це була дитина. Йому не було ще повних шістнадцяти років. З золотими кучерями й синіми очима, що, ніби дві волошки, виглядали з-під брів, він любив свою землю всією молодою душею й ненавидів чужинців, які вдерлися силоміць, кривдили та плюндрували його батьківщину.

Було полудне. Сонце сяяло на вершках старих сосон, коли німецькі вантажні авта вкотилися в „Лисячий Вертеп”. На виїзді з „Вертепу” лежали зрізані грубезні ялиці, що, наче руки велетня, загородили дорогу. У хвилині, коли ціла колона в'їхала в глибину „Вертепу”, за нею звалилися з грюкотом два заздалегідь підрізані дерева. Колона опинилася в пастці. З боків і з чола сипнуло по ній вогненним дощем. Перелякані німці повискакували мерщій з машин,

позалягали в придорожні рови й пробували в безладді відстрелюватися. „Снайпери” брали їх на мушку.

За пів години метушня втихла. Тринадцять машин стояли з відкритими навстіж дверцятами. Дві оповиті димом горіли. Вогонь перекинувся з моторів на брезентові кабіни й підплигував високо вгору, рівняючися з верхами кріслатих дерев.

Хлопці побігли розвантажувати машини. Брали тільки зброю, амуніцію, одержу і їжу.

— Ну, тепер нам на два місяці цього добра вистачить, — сказав хтось з хлопців. — А потім може Бог пошле ще якусь німецьку благодать!

Почалася перевірка втрат. В лісі чути було, як старий Солюк гукав на своїх синів. Яків відізався, але Петра не було чути. Довго шукав батько сина, аж поки врешті знайшов. Петро лежав обличчям до землі, широко розкинувши руки. Виглядав так, ніби прощався з рідною землею: обнімав її востаннє і припадав до неї гарячим поцілунком. Це була єдина жертва в розгромі автоколони.

**

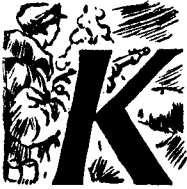
По правій руці, десь на половині дороги з Дашави до Яструбинця, стоїть високий дубовий хрест. Біля нього — засохлі польові квіти, а під ним дотліває молоде тіло Петра Солюка...

Там ви частенько можете зустріти старого Григорія Потаповича, що, стоячи на колінах, хреститься розмашисто селянською важкою рукою і цілує землю. Часом скотиться груба сльоза по його щоці і соромливо сховається в рудих кошлатих вусах...

Бо старі козацькі нащадки в Україні не плачуть уголос, а тільки так — тихцем... Д у ш е ю...

У ПОЛЬОВІЙ ЛІКАРНІ

КУРІННИЙ Козак був з Вінниці. Старшин я знав багато, але він був прикметний тим, що його, як рідко кого із старшин, любили вояки.

Був високий, трохи похилий і хоч молодий ще — скроні, підстрижені вуса і брови в нього були ніби злегка припорошені інеєм. В темносірих очах причаїлись, здавалося, поруч: м'яка доброта і холодна рішучість.

Я чув, як говорили про нього вояки з його сотні. Один казав: — Курінний Козак для мене ніби другий батько. Другий казав: — Він мене на плечах виніс, коли мене ранило відламком у ногу. Третій: — Він завжди йде попереду. Добрий, дбайливий і відважний. Та й інші вояки казали, що такого другого старшини немає в цілому полку.

Великі підвали цукроварні в Летичеві — це була польова лікарня. Перед цукроварнею в городі, під тінистими вишнями — було кладовище. Рядами, рівно, ніби виструнені вояки, стояли хрести. Так близько один від одного, що, здавалося, вони тримаються за руки. Трохи вліво був невеличкий ставок, в якому день і ніч кумкали жаби.

З фронту привозили до нас вояків. Разом, на тих же самих широких гарбах, поруч ранених і побитих. Вони були подібні один до одного. Тільки ранені ворушились, стогнали і кляли. Дехто наївно, як дитина, лебедів: — „Мамо ой, мамо!..” А побиті мавчали і всі мали трохи підігнуті, штивні ноги. Їх клали по кільканадцять на

гарби, ноги звисали поміж шаблі й, коли колеса підскакували по нерівній дорозі, небіжчики теж ніби оживали. Хитали ногами і підкидали ними весело вгору. Зате тіло лежало тихо. Гордо і не порушно.

Вози приїздили здебільша вночі. Нас було тільки п'ятеро — ми ніколи не мали спокою. Копали могили для вбитих, зносили ранених — ніхто не питав ніколи, як ранені і побиті звалися. Бо польова лікарня — це, як млин — кого туди звозили — мало кому було цікаве. Йому аби змолоти!

Тієї ночі, коли я дижував, було ясно, як удень. Місяць викотився повнею на небо й побілів усе. Вози тієї ночі не приїхали: все було видно і ворог бив по всіх дорогах артилерією. Щойно вдосвіта, коли хмари заступили колесо поблідлого місяця і почав сипотіти дрібний дощ, приїхало дві гарби. На одній було чотири ранених і на другій п'ять убитих.

Два вояки підійшли до гарби, щоб зняти небіжчиків і один скрикнув:

— Курінний Козак! Чорт би їх взяв!..

Гробокочач Глушко, якого ніколи нічого не зворушувало, підійшов теж до воза і сказав якимсь незвичайним, м'яким голосом:

— Такий добрий хлопище — і згинув...

Ми зняли курінного і поклали під вишню. Поруч — ще чотирьох вояків. І тоді я почув, як один з ранених попросив у санітарів, що його клали на ноші:

— Занесіть мене до курінного Козака. Я хочу ще раз подивитись на мого командира. Це він, відбиваючи мене, згинув...

Раненого занесли і він сів на ношах. Його ліва нога була випростана й обмотана білим бинтом. Але він нагнувся, вдивляючись хвилину, і погладив курінного Козака по щоці й по руці, що лежала в убитого на грудях. А потім прихилив голову до його плеча і схлипнув.

На порозі ми почули дзвінкий голос сестри:

— Де четвертий ранений? Чому не несете на перев'язку?

Раненого підняли з землі і понесли в підвал цукро-варні.

За плечима я почув знову м'який і глухий голос Глушка:

— Ех, добрий, мабуть, був старшина, коли вояк плаче за ним, як дитина...

БУДКО

И всі важко ранені лежимо в залі сільської школи. Лавки зсунено й на них покладено дошки. Пухке пахуче сіно прикрите ряднами. В довгих трьох рядах лежить нас вісімнадцять вояків. У найдальшому куті лежить молодий вояк — Методій Будко. Сонце повернулося до нього й я щойно тепер добачаю його блідість та синці під очима. Його щоки запалися й від блідости він аж прозорий, ніби виліплений з парафіни.

Коли хто підходить до Будка, він тиснеться до стіни, підносить високо вгору обмотаний кимак правої руки й кричить:

— Не підходь, бо стріляю!.. — І тягне здоровою рукою покривало на голову.

Будко божевільний. Він бачив, як його сімох товаришів большевики розривали живцем. Припинали за ноги до дерева, а до голови прив'язували коня з орчиком. Коня били з двох боків і він, рвонувшись, відривав голову від тулуба.

Будкові веліли закопати окремо голови й окремо тулуби. Напівбожевільний, він копав уже другу яму, коли наскочили повстанці з сусідніх сіл.

Будко лежить спокійний і нерухомирний, ніби витесаний з дерева. Здається, не дише й не ворухить повіками. Його ненормальні поширені очі блудять, але мабуть не бачать нічого. Часом тільки повернеться, ненароком придавить ранену праву руку — тоді тихо-тихо заскиглисть. Це одинока познака, що він ще живий, що терпить і переносить

ще людськими потріпаними нервами бліді залишки вражень і мук...

Вчора нашу лікарню провідав полковник Божко — командир нашої групи, легендарний герой, улюбленець вояків.

Зайшов і до нашої залі. З ним — його молода дружина: старша медична сестра. Підходили удвійку до кожного.

Полковник простягав раненому руку й говорив по-вояцьки, коротко і приязно.

Зате його дружина задержувалась довше біля кожного з нас і, як пташка, щебетала. Набирала пригорщею солодошів і папірос з кошика і клала купкою на покривало.

Підійшла й до Будка. І дивно: він не закричав і не заховався від неї під покривало.

— А що з вами, стрільче? — спитала полковникова дружина, і поклала йому руку на чоло.

Будко видивився на неї своїми широко відкритими очима. Сестра простягнула йому коробку папірос. Будко витягнув здорову ліву руку — взяв, але не сказав ні слова. Тільки весь час не зводив з неї очей.

Через пів години гості від'їхали. Ми ще довго говорили про них. Усім нам здавалося, що залю, де навіть стіни просякли стогонами й болем, наповнив ущерть гучний баритон нашого командира й щебетливо-пестливий голос його дружини. Запанувала якась полегша і соняшна привітність...

Уночі Будко кричав у гарячці від болю, бо у правій руці почалося зараження крові. Лікар впорснув йому морфію, але він все ж тихо і глухо постогнував.

Промучившись так до ранку, Будко помер.

Коли санітари здіймали Будка з причі, його здорова ліва рука зсунулася на землю. В затисненому п'ястуці Будко тримав розчавлену коробку папірос, яку йому подарувала вчора дружина нашого командира.

Права Будчина рука стирчала обмотом високо вгору. Він, мабуть, намагався ще в останній хвилині відігнати нею смерть, що, холодна й німа, нахилилася була над його головою...

ПОБРАТИМИ

ДЗИЖЧИТЬ липнем широкий степ. У житах стрекочуть польові коники, а на межі сіло жарке літо і, ніби старий господар, дивиться втомленими очима на молодих вояків, що проходять широкою дорогою. Вони закурені темносірою пилюгою: одежа, зброя, а по обличчі течуть брудні струмки поту.

— Степане, чи довго ще будемо воювати?.. Дивись, земля знову передягає жупана... Ще недавно носила весняний, сочисто-зелений, а тепер уже золоту сорочку вбирає... Шелестить спілим колоссям і кониками поплигує...

— О, мабуть довго ще!.. Я вже й звик до цього мінливого життя... Перші два роки нуднувато було жити вовком у полі і лисом у лісі, а на третьому — звик... Тепер, коли в хаті іноді доведеться заночувати — аж душно робиться. Як тому птахові, що тільки в просторі його воля й насолода...

— А я, Петре, так звик до отих ременів, що через плечі, що як, буває, здійму їх з автоматом, так ніби частину тіла здійняв, ніби чогось бракує. Стаю якимсь легким, хапаюся за будь-що, наче боюся, щоб не підніс мене вітер і не крутнув, як соломину, та не поніс світами... Або оце, коли їм, а біля мене лежить моя „папашка”, то здається, що вона роззявляє свій глибокий чорний рот... і теж хоче їсти... Я вломлю шматок хліба і тиць їй. „Іж! — кажу — і не шкірся!” А сам у душі сміюся. А вона ніби насуплюється і сердито відповідає: „Я хліба не їм, тільки м'ясо окупантів!”...

Піт тече воякам по обличчях, жолобить вузенькі,

криві доріжки і всякає у виполовілій вояцький комір. Доріжки печуть так, мов по них хтось розпеченим дротом борознить.

Плесками достиглого жита пролітає вітер. Війне холодком, і ніби білою легкою рукою здійсмає втому з людського тіла. На обличчях жили напружилися, розтягнулися і розпустили синє коріння. Цівки гвинтівок та автоматів розпеклися так, що їх відсувають далі від обличчя, бо як доторкнеться — пече...

— Степане, до головної команди ще далеко?

— Під вечір будемо на місці, — відказує Степан, здійсмає автомат з плечей і перевішує через шию. — А коли сьогодні вночі доведеться знову вступити в бій, то це буде мій дев'ятдесят восьмий...

— Курінний казав, що після сотого можна стати справжнім вояком...

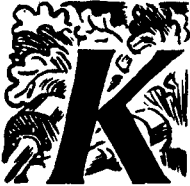
— Ех, хоч би вже їх скоріше перебути!.. А тепер сідаймо, хлопці! — командує Степан і кладе наплечник і зброю на землю. Його волосся вигоріло на сонці і зливається в одну барву з житом. Він лягає горілиць і дивиться в небо.

— Оце й воюємо, — тягне він вголос, — за те, щоб небо, що над нами синіє, і земля, що по ній ходимо — були наші. Розумієте, хлопці?.. Щоб цей хліб, що достигає на полях, був наш, і щоб його збирали ті самі руки, що й сіяли... Бо це наш хліб!..

І Степан простягає руку, бере кілька колосків жита, нагинає до свого обличчя і говорить до них:

— Ми з вами рідні побратими і допомагаємо одне одному: ви нас годуєте, а ми біля вас на сторожі, щоб росли й достигали на волі!..

ПОПЕЦЬКІ СОТНІ

КОЛИ повстанцям вдалося „панцерфавстом” послати до біса „Т-34”, з нього вискочив тільки малий, присадкуватий танкіст. На ньому горіла одежа. В ту мить, як Потапенко замахнувся, щоб кинути услід за ним ручну гранату, він крикнув:

— Не стріляйте!.. Я українець, як і ви!..

Тоді ми всімох кинулися мерщій гасити на ньому одежу. Ми зривали її клаптями і бачили, як разом з нею здиралася обпечена шкіра. В тому місці, де вже не було шкіри, тіло виглядало, як спечений червоний буряк. Танкіст важко стогнав.

Тоді Степан Роговий витягнув кусок вареного сала з торбини, вирізав зсередини, попробував, де не солоне, й сказав:

— Мастить, хлопці, там, де попечене. Хто-зна, як виготіться, може пристане до нашого відділу.

— А як тебе звати? — спитав Потапенко.

— Василь Кабанець, — простогнав танкіст.

— Ну й були б ми тебе підсмажили, як справжнього кабанця, — докинув хтось з гурту. — Як будеш живий, то ми тебе зватимемо — „Попека”.

Так ми його ото помастили Потапенковим салом і охрестили.

Ми не жаліли, що врятували сотенного Василя Кабанця. За два місяці рани в нього загоїлися і тільки на лівій щоді видніла велика червона пляма.

„Попека” відремонтував нам дві танкетки. Одною він їздив сам, а в другу ми посадили бувшого тракториста

Гуньку. Не раз виручали нас ці танкетки в запеклих боях. А люди, кудю ми проїздили, з дива не могли вийти.

— Ге, це вам не абиякі повстанці!.. Дивіться, чортові сини і танки zorganizували, справжнє військо!

Через оці „Попекові” танки до нашого загону прибуло стільки хлопців, що ми мусіли наш відділ поділити на три сотні.

Ех, і в'ївся був „Попека” тими танкетками німцям в шкуру!.. Під'їде, бувало, засяде та як дасть по автоколоні чи по поїзду... Аж тріски під небо скачуть!..

Одного разу набрали стільки всього, що зброєю та амуніцією всі сотні обділили. Всі вбралися в нові німецькі однострої та шоломи, тільки по синьожовтих стрічках на грудях можна було впізнати, хто ми такі.

З часом прозвали нас сусідні відділи „Попецькі сотні”. Хлопці любили сотенного „Попеку”.

— За тим командиром з червоною шокою ми готові йти в вогонь і в воду, — говорили вояки...

А сотенний чує, бувало, як вояцтво розмовляє, і тільки підсміхається.

— Чортові сини, тепер вони і на край світу за мною підуть, а рік тому мало живцем не спекли, як порося під Великдень. Ще хто знає, чи не знайшовся б був серед вас такий, що й хрону тицьнув у зуби?.. Правду я кажу, що?

А хлопці хором: — „Правда, правда, таке могло б статись, друже командире!” І сміються наввипередки.

И служили при війську?

— Так, — відповіла постать в полинялому однострої і з зарослим обличчям, що сиділа поруч мене. — Служив у дивізії охорони міста Києва.

— Невже? Я теж служив у третьому полку цієї дивізії! Про полковника Чумака хіба чули? Це мій бувший командир.

І ми почали наввипередки згадувати командирів полків, куренів і навіть деяких сотенних, що були відомі в цілій дивізії своєю боєвістю й відвагою. Розмова перейшла на тих наших друзів, що згинули, захищаючи столицю, і що покрили своїми гробками всю нашу батьківщину.

— І оце я, — протягнув мій новий друг, — добився врешті до своїх на відпочинок. Багато прийшлося пережити, але найгірше це був большевицький полон. Суміш пекла й мерзоти, з якої може врятувати людину тільки випадок або... пес.

— Що ви кажете? Пес? Чому пес?

І тоді новий друг розповів мені свою пригоду.

— Не пригадую собі точно, як він пристав до нашої чоти. Нічого особливого в цьому не було. Звичайний собі і нічим не примітний пес. Чорний, середній на зріст, вівчарської породи. Мабуть бігав десь біля отари овець, яку з'їла війна, а потім пристав до нас.

Хтось з вояків прозвав його „Вовк”. Але ця грізна назва не підходила до його тоненьких ніг і шуплої постаті.

Вовк тримався завжди біля нас і навіть у боях не відставав ні на крок. Часто можна було бачити, як пере-

плигував він з окопу до окопу, відвідуючи вояків нашої чоти. Кожний знаходив для нього, як не кусок хліба, то хоч тепле слово. І коли Вовка ранило відламком гранати, ми жаліли його, як побратима, а санітар, що робив йому перев'язку, вважав це за щось samozрозуміле. Та хіба могло й бути інакше, коли Вовк переносив усі вояцькі злигодні і був ранений, як вояк, на полі бою?..

У боях за Коростишів я згубив Вовка з очей. Ми попали в оточення, з якого здорові могли пробиватися, а нас дванадцяттеро ранених попали в полон.

Я побачив його знову, коли був уже в таборі полонених. Вовк ходив біля огорожі з кільчастого дроту, приставав час від часу і вдивлявся в вояцькі постаті. Щоб упевнитися, чи то дійсно був він, я крикнув: „Вовк!” Він підвів вуха і замахав хвостом.

В таборі панував тоді жажливий голод. Кілька полонених друзів, що запримітили Вовка, підбігли до мене:

— Замани його, замани! Впіймаємо — буде добра юшка!

А Мочерняк, колись найбільшого росту вояк у нашій частині, що висох тепер на живого кістяка, приклав пальці до зубів і аж цмокнув:

— Ех, м'ясо! М'ясо було б!

Щоб врятувати Вовка від неминучої смерті, я розказав коротко голодним друзям про його минуле. З їхніх очей побачив, що вони подобришали і зм'якли. Мочерняк, який найбільше галасував за тим, щоб убити Вовка, заявив:

— Дивись! Справжній вояцький пес! Такого треба шанувати.

Того ж таки вечора ми заманили Вовка до табору. Він спав під моїм ліжком, і всі вояки стерегли його пильно від контролі.

З Вовка був мудрий і второпний пес. Він знайшов по під дротами, що ними був обведений табір, діру і кожного дня вилазив нею „на волю”. Тоді ми казали: „Пішов наш Вовк на заробітки”!..

Якось Вовк забарився дуже довго. Коли повернувся, я запримітив у нього на шиї чорну ганчірку. Розв'язав. У

ганчірці знайшов клаптик паперу, на якому було написано: „Кошик, чи яблука? Подайте цією самою дорогою”.

Я пізнав наш умовний конспіративний знак.

За чотири дні ми нав'язали точний зв'язок і знали про все. Вовк ходив по під дроти і переносив вісті точно, як листоноша. УПА приготувляла наскок на табір. Мала перебити сторожу і нас звільнити.

Ніколи не забуду тієї ночі. Вітер з дощем бив батогоми по вузьких вікнах бараків, надворі було темно, як у бездонній шахті. Ніхто не спав, і я чув, як нерви мої боліли з напруги. Найбільше непокоїло, що Вовк не повернувся до табору. Ану ж спіймали і впали на слід?

Але Вовк не завів. Десь біля півночі роздерли темінь ночі сухий тріск автоматів і гук ручних гранат. Ми повірили в дійсність щойно тоді, коли до бараків вбігли наші вояки й скомандували:

— Виходити й ставати в гурт! Маршрут у напрямі Козятина!

Вони підходили до нас, роздавали зброю. Хтось сказав голосно:

— Тепер будете з нами знову!

До ранку ми відійшли від табору яких 20 кілометрів. В селі Юнаки приготували нам кухарі добрий сніданок.

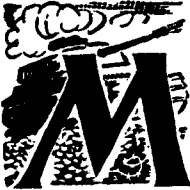
Потім „нових” уставили в чотирикутник. Командир, що відбив усіх з табору, звернувся до нас з теплим словом. А потім прийшов його ад'ютант, молодий чотовий, і привів із собою Вовка.

— Хто вдержував з нами зв'язок через цього пса?

Я підніс руку і виступив на команду з ряду. І тоді, виїздивши мене, з радісним гавкотом кинувся мені назустріч Вовк.

— Маєте вашого вірного побратима! — сказав старшина і стиснув мені кріпко руку.

Я ВБИВ РІДНОГО БРАТА

Ми сидимо біля ватри в лісі. Вогонь палахкотить на тлі темних дерев, лише чорну ніч і золотить усім нам обличчя й одежу.

Вчора прислано до нас чотового Трохима Зарубу. Він буде командантом нашої чоти. Ми горді з того, бо мабуть немає серед повстанців такого, щоб не чув би про відвагу й героїство Заруби. В нього на правім оці чорна перев'язка. Його вояцький однострій обшарпаний, обличчя худе і втомлене.

— Я, друзі, — говорив Заруба — братовбивець!.. Так, я вбив свого рідного брата! Оцими руками!.. І їх треба відрубати за це! Ні, мабуть немає у світі такої кари, щоб наложити на мене! Одиноке — це докори совісті... Ось мені, куди не повернуся, так і здається, що стоїть він переді мною, відкриває груди, показує велику рану на серці і кричить: „Це ти зробив мені! Це твоя рука задавила в мені живе серце! Чуєш, брате, це твій злочин!..

Заруба сидів, тримаючи автомат на колінах, і я запримітив, як дрижали його пальці.

— Три роки не бачився з братом, — продовжував по хвилі Заруба. — Його мобілізували до червоної армії. Їх троє відбилися від своєї частини, прийшли в рідне село, а коли довідалися, що ми всі в нашій армії — хотіли пристати до нас. Але ми не знали, хто вони. Думали, що то — енкаведисти.

— Я відкрив вогонь перший. Хтось з них, пригадую, закричав: „Не стріляйте, ми ваші брати! Ми йдемо!..”

Але постріли заглушили їх слова. Ми побили їх усіх. Коли підбігли, щоб забрати в них зброю — я впізнав...

його... На землі лежав він — мій рідний брат Михайло... Лежав горілиць. Руками схопився за одержу, яку роздер з нестерпного болю. На голих грудях видніла рана, з якої сочила кров. Я припав до нього і закричав... Ні, я божевільно завив: „Михайле, брате, це ти? Це я... стріляв до ... тебе... але... ти прости!.. Ти ранений тільки, ти будеш жити!.. Я тобі віддам всю мою кров! Я тобі віддам моє серце і воно буде в тобі знову битися!..” Але мій брат був мертвий... Розкривши уста, ніби питався: „Завіщо ти мене вбив, брате Трохиме?... Чи за те, що я з друзями хотів перейти до вас?..”

Вогонь тріщав і ніби мішався своїм полум'ям у слова братовбивця.

— І тепер ви може зрозумієте, чому оце я, посічений десятками куль, напівкаліка, з одним тільки оком, ходжу і воюю разом з вами. Це він! Це привид мого брата заставив мене не випускати зброї з рук! Минулого тижня я був знову на його могилі. Рейдом добилися туди. Хтось в головах у нього посадив тополю. Вона вже й висока виросла. Я одійшов був далеко, але ще раз оглянувся на братову могилу. Здалека молода тополя виглядала так, ніби його рука, піднесена з гробу. Вона, здавалося, погрожувала мені і кричала вслід за мною:

— Вбивай немилосердно всіх тих, що твоїх братів одягають силою у ворожі руді шинелі!..

Заруба закрив руками обличчя і пригнувся до землі. Він важко й протяжно дихав.

МАБУТЬ, ніколи не забудеш, Павле, як ти покинув вночі своє мале підгірське село. Намистом білих квадратиків воно приліпилось до соснового, старого лісу... Три чверті місяця заховалося в чорному небі... Саме цвіли акації. Було тихо всюди, як у домовині. Тільки запах не спав. Він летів за кожним слідом, всотувався у волосся, обнімав за шию і втискався солодко і млосно в груди...

Спазми болю викривили обличчя твоєї матері, коли ти устами на прощання припав до її руки. Але сльози не капали з очей. Вона виплакала їх ще тоді, коли ти був малою дитиною і не давав їй по ночах спати. Від важкої праці на чужому полі присохли її груди, як дві білі зів'ялі лелії. Порожні, а в них ані краплини молока...

А потім ти сидів три роки в тюрмі. І тоді їй дорешти всохли очі. Її материнські сльози залишилися на широких кам'яних порогах тюремної брами...

На закруті, за седом, ти ще раз повернувся і очима попрощався з старою кошлатою вербою на вигоні. З її молодих гілочок витинав ти не раз з молодшою сестрою свистуна і бігав з ним по пасовиську за перістою коровою з збитим рогом.

А потім силою, під ескортою тебе відвезли в далеку Німеччину. Ти бачив у великих задимлених фабриках, як твої брати і сестри працювали важко день і ніч. За хохлю смердячої юшки і шматок гливкового хліба. Важкого, ніби кусок чорнозему з твоєї батьківщини...

І ти чув, як сильний голос десь з твоїх грудей кричав:

„Вони не можуть, але ти мусиш піти і за них помститися!..” Це душа твоя так кричала тоді в їхній обороні... І тоді ти думав про стару матір, що коли хотіла плакати — кривила тільки болісно обличчя, але сльози не текли більше по її обличчю. Сірому і поморщеному, ніби пом'ятий папір...

Сусід написав, що в неї забрали три останні вівці, бо вона не могла їх прокормити. Дністер вилляв і грубий жовтий намул прикрив зелену кукурудзу та клаптик сіножаті над зарінком.

Ти відчув, що не можеш довше мучитися, покинув працю і повернувся в рідне село. Крадькома, вночі, щоб ніхто не бачив...

Тільки ж тепер не цвіли вже акації. Лежав усюди глибокий, синій сніг...

Двері заскрипіли і вона, твоя стара мати, серцем відчула, що то ти прийшов.

— Павле, сину мій дорогий! — промовила вона і її худа пошерхла долоня, ніби висушений та вилущений соняшник, пересунулася легко по твоїй щоці. — Ти приїхав, сину, щоб піти в ліс і битися разом з друзями за народ. Степан Козирук казав не раз, коли потайки вночі приносив мені хліба: — „Матусю, коли б ваш Павло тільки прийшов! От буде компанія! Він і зброю всю знає і відважний, як лев!..”

Ці останні слова зрозумів, як заклик.

— Так, вони помагали вам, дорога мамо, і вони там ждуть на мене!.. Іду, мамо, бо вони — вояки і я мушу допомогти їм помститися на ворогові... За вашу кривду, мамо, за нас усіх!..

Притиснув ще раз до своїх уст її руку. Холодну і легку, як мертву пташку!

— Прощайте, мамо!..

— Поговорити не хочеш, сину, а я ж очікувала тебе більше року.

І стара мати скривила обличчя, але ні одна сльозина не капнула з її очей... Бо вона їх виплакала ще тоді, коли він був маленький, а потім, коли вистоювала під глухими мурами тюрми...

ОСТАННЯ НІЧ

РОЙОВИЙ Павло Рогоза обмацував очима вузьку чотирикутню тюремну камеру, що виглядала на малу кам'яну клітку. Він знав — це була його остання ніч і він мусить згинути.

Це було для нього таке просте і самозрозуміле... Аджеж Павло був вояком УПА, а для таких, як він, ворог не мав пощади. Та хіба вони інакше поводитися з большевиками? І Павлові згадалися слова курінного Панчука, який, жартуючи на перевишколі, сказав:

— Коли впіймаєте кого з окупантів — негайно після переслухання відправляйте в ізолятор, бо це одиноке місце, де ваш ворог обертається на вашого приятеля. А знаєте, хлопці, де висить ключ від того ізолятора?..

І курінний, прибравши поважну міну, показав на свого великого та незугарного „мавзера”.

Павла лютило, що в нього в руках не було ніякої зброї, з якою він за сім років зрісся був майже в одне. „Значить, застрелять мене так, подумав, як стріляють котів або зайців”.

Розторощений правий лікоть щемів, а ліва рука і груди затерпли від впливу крові.

Ніч всунулася крізь загратоване віконце. І хоч нікого не було, Павлові здавалося, що хтось підслухує його думки й удари серця.

Це була його найкоротша ніч за останніх сім років. Бо ночі в горах, зимою на стежі були довгі, холодні і нудні. Пекло хіба тільки залізо кулемета, що стояв завжди вірно біля нього, ніби добрий побратим.

Думки, що він ще живе, розпалювали кров у жилах.

Вони пружилися і, здавалося, потріскають від напруги та очікування. А потім знову втискалося у свідомість: — „Мені щойно двадцять три роки, але за короткий час військової служби я вбив стільки окупантів, що на нашому малому кладовищі у Семиківцях їх уже не можна було б помістити. Старий грабар Іван мусів би скопати половину вигону під цю зграю”.

Павло зрадів на момент від цієї думки і десь глибоко на дні душі почав тихо сміятися...

Потім вплив у пам'яті вчорашній вечір, коли вони в-шістьохнаскочили на енкаведистських „стрибків”. Мабуть тому, що їх було тринадцять, а люди кажуть, що це фатальне число і не приносить щастя — всі вони згинули.

Павло розсміявся вголос, пригадавши команданта стрибків: у нього на грудях красувався десяток орденів і він виглядав на ходячий іконостас. Коли цього опришка взяли вперехрестя автоматів, він бив себе в груди кулаком і лебедів:

— Клянусь вам Богом, що я ніколи нікого не вбивав!

У відповідь Микола повернув автомат і перейшовся по медалях. Вони розлетілися на всі сторони. Кров з плеча бризнула на білу стіну хати, і живий іконостас зсунувся на землю, як мішок.

Потім його найближчий друг Божко послав серію другому стрибкові, що стояв зіщулившись біля вікна. Його голова не видержала всіх куль і розкочилася, ніби гнилий гарбуз, коли його вдарити ногою.

Розторощений лікоть правої руки, глухо щемів.

Павло напевно не ввійшов би живий до цієї кам'яної клітки, якби в нього була здорова хоч одна рука. Але стрибки відстрелювалися теж, як скажені, і чотири кулі поцілили його в груди й руки.

Вже за селом, під лісом, на поворотній дорозі, обскочили його п'ять постатей. Вони затиснули його, як п'ять пальців п'ястука. Павло відчув на плечах і грудях цівки крісів.

Він не міг підняти рук — з них стікала кров. Одежа позлипалася кров'ю й твердла лубком. Тіло нервово скорчилося, насторожилося і очікувало пострілу. Але ніхто не

стріляв. Тільки найвищий з-поміж стрибків промовив лайливо:

— А цього сукиного сина одведіть на допит.

Голос стрибка був втомлений і хриплий. Він теж був брудний. Потім один з них кивнув головою, і це мало означати: „Йди!”

Павло пішов, а за ним почвалало по болоті дві пари ніг.

...Вмить двері глухо струснулися і відкрились.

— Виходь на допрос!..

Павло знав, що він не скаже ані слова і що червоний посіпака застрелить його з тупої люті.

Золотий ранок став у широко розхилених дверях і козирнув:

— Добридень, ройовий!..

Десь далеко, за горою, різко пролунала серія з кулемета. Ніби хтось закричав:

— Не бійся!.. Держись кріпко! Ми за твою смерть помстимось!

ОЛЕКСІ Китастому минуло вчора п'ятнадцять років, але він вигнався високий і тонкий, мов конопля. Скільки разів, бувало, не переходить біля матері, стільки разів чує, як гордість підшїптує йому над вухом:

— „Дивися, ти ж уже на три пальці вищий від неї!..”

Олекса в матері — господар, бо сестрі Марійці лише тринадцять років, а наймолодшому Остапові — тільки почали рости другі зуби й він поступив у школу.

З старшими хлопцями, що десь у боях проводять ніч і день уже два роки по лісах та горах, Олекса знається добре. Частенько бере коня в сусідки Івги, спрягає зі своїм старим гнідим і везе до лісу „контингент”.

Люди з цілого присілку приносять хліб, масло, сир, сало.

— А відвозь же скоренько, Олексо, щоб наші вояки не голодували! — кажуть йому на дорогу.

— Олекса, хоч молодий, але второпний. Він усі стежки знає. Довезе і ніхто його не впіймає!

Вчора в Олекси був великий день: він привіз під „Чорний ліс” сіно, в якому були три кулемети, шістнадцять автоматів та чотири скрині з набоями.

На місці, в лісі, до нього підійшов старий сивий чоловік, якого називали сотенним, з автоматом у руках і спитав :

— Вмієш, сину, стріляти з оцієї штуки?..

Всміхаючись, Олекса виструнчився, як вояк, і відповів бистро й дзвінко:

— Вмію! — І додав: — Коли минулого року німці вбили батька, я цілу осінь з його автоматом під полою тримав стійку на зрубі, біля Писарівки.

Тоді сотенний подав йому автомат, стиснув міцно руку й сказав: — Відсьогодні ти будеш такий самий вояк, як і ми всі, повстанці. Зрозумів?! Відсьогодні ми прийняли тебе в наш відділ. В нас два кличі: „Боронити по-чесному рідну землю”, і „Згинути, але не зрадити!”

Потім звернувся до бунчужного, що стояв поруч, і дав наказ:

— Заприсягнути стрільця Китастого!..

Тієї ночі Олекса приїхав додому аж над ранком. Автомат він ще раз уважно оглянув. Потім загорнув його в кусок нової німецької палатки, пішов у клуню і встромив у пшеницю.

Наступного дня, під вечір, коли мати пішла на громадські сходи, а Марійка і Остап чистили картоплю на вечерю, Олекса підійшов до них і сказав:

— Якщо мене не буде вдома, так ви обоє — ти, Марійко, і ти, Остапе, не ловіть гав! Виганяйте корову пасти, давайте курям і крілкам їсти. Хай мати знають, що в них є поміч, бо ви вже не маленькі. Що б не сказали, ви навипередки помагайте. Бо я відзавтра буду, мабуть, частенько відходити з дому. В мене тепер буде багато поважних завдань.

Коли Олекса скінчив говорити, Остап, що весь час дивився на нього своїми вибашастими очима, спитав:

— А що то таке, Олексо, „поважних завдань?”

Тоді Олекса підійшов до нього ближче, поклав йому руку на голову і сказав:

— Коли станеш такий великий, як я, тоді багато дечого зрозумієш!

Насупив брови, щоб виглядати суворішим, і вийшов з хати. Пішов до клуні, де лежав автомат. Витягнув і розгорнув його, а коли холод сталі перейшов на його руки, згадав слова сотенного: „Відсьогодні ти такий самий вояк, як і ми всі!”

НАШ ДРУГ БАЗИЛЯК

КОЛИ ми після двох років зустрілися знову за густими дротами в таборі полонених — чотовий Потішко розказав мені про смерть нашого спільного друга Базиляка.

— Ех, — тягнув він, надумуючись, — не забути мені ніколи цього. Нас ішло яких вісімдесят полонених польовою курною дорогою. Спека і піт палили обличчя вогнем. . .

— Поспішай! — верескнув вартовий з коня, під'їхавши так близько, що я чув, як кінь дихнув мені на карк і, форкнувши, забризкав слиною. А потім вартовий ударив мене якоюсь дубинкою. Від цього удару мені задерев'яніла рука. Я хотів був поправити шапку, що зсунулася на очі, але не встиг — важкі, стомлені ноги зачепилися за сухе груддя на дорозі і я впав. Вище коліна відчув страшний біль. Це, мабуть, коняка наступила на мене.

І тут Потішко показав на стегні дві сині близни від кінських шипів.

— Коли трохи очунявся й серед лайки та побоїв підвівся на коліна — провадив Потішко далі, — побачив не далі як за п'ять метрів якогось товариша по недолі: він лежав обличчям до землі. Вартовий під'їхав і закричав хриплим голосом:

— Приберіть цю сволоч з дороги, хай не перешкоджає машинам!

А поруч нас проїздили спішно авта в напрямі фронту, що був за старим дубовим лісом. Гомін стрілів відбивався

в ньому й здалеку здавалося, що там кипить і гуде, ніби в якійсь великій фабриці.

Ми підізли до вояка-друга, що лежав упоперек дороги. Руки в нього були зв'язані поржавілим дротом. Дріт в'ївся так, що з долоні спливала кров на пальці. Череп в нього розскачався і з-поза вуха виповз перемішаний з кров'ю мозок.

Ми піднесли його. Обличчя в нього було сине-сине, а до вевернених білків очей налипла пилюга. В гортанці у нього клекотіло, як у людини, що не може схопити повітря. Це були його останні хвилини. Він догоряв...

Я бачив не раз, як друзі мої переходили з цього світу у той, „другий”, оповитий тайною і здогадами. Дехто з них кричав так жахливо і пронизливо, що той нелюдський крик вбивався мені в слух, і я довго не міг опісля його позбутися. Він просякав, здавалося, навіть мою одужу.

Але більшість відходила тихо. Якось дивно тихо і... урочисто. Бо смерть вояка — не та смерть, що в звичайних людей. Вояки — це особливі люди. Вони мають свої однострой, свої думки, свої радощі й горе: своє вояцьке життя і свою смерть... Ото живеш з вояком, як із найріднішим братом. Ходиш, спиш, їси, смієшся і переживаєш з ним разом усі злидні й нужду. А найближче вам обом те, що ви вмираєте один біля одного. Тебе ранив тяжко відламок гранати — впав, лежиш і чуєш, як тебе болить рана, а кров поволі випливає, забираючи з собою твою силу. І в той момент самотнім, хто є біля тебе й прохолоджує твої спалені уста ковтком води, є він, твій товариш...

Він передає тобі останню свою волю, бажання й думки, що линуть до рідних, і ти свідок його останніх слів і моменту, коли востаннє підіймаються в нього груди... Вони здержуються поволі, ніби колеса в паровозі... І з паровоза висідає „хтось”, що говорив з тобою довгі місяці: розказував про матір, дружину, дітей... Ти знаєш їх з оповідання твого друга так, що вони стають тобі по деякому часі теж мов рідні — близькі.

Виходить з паровоза — і той „хтось”, що ще недавно лаявся, кляв, або сміявся з твоїх невдач. Той, хто ділив з тобою папіросу, ламаючи її надвое, і ніс твого кріса, коли ти був ранений.

І тоді за таким другом стає тобі жаль... Але ще більше робиться болісно й прикро, коли хтось гине не по-вояцьки, а ось так, як згинув мій друг Базиляк.

Я знав його. Це був відважний вояк. Та коли йому зв'язали руки і вбили, як безборонну тварину — не давши йому змоги навіть плюнути в обличчя зненавидженому ворогові, то його це дуже боліло.

Конвоїри підганяли нас і не дали викопати ями. Ми занесли його в картоплю й прикрили обличчя зеленою гичкою. Чому ми це робили — не збагну й досі.

Може хотіли кинути трохи зелені, замість вінка, на могилу. Чи, може, прикривали його від сорому, що його, такого відважного партизана-вояка, вбили не пострілом...

МИКОЛА ГАЙСИНСЬКИЙ

АПРИВ мокрий сніг з дощем. Я стояв на стежі, на узліссі — тримав „фінку” в руках і чув, як холод зі сталі зливався в одне з холодом моїх рук і пронизував болючими іскрами мозок і серце.

Подерта шинеля набрякла дощем і струмки льодової води стікали за шию — між лопатки. Вся одежа промокла. В черевиках було повно води. За кожним моїм кроком вони цвіркотіли, немов ішов я по розмоклій глині.

Тоді я вперше познайомився з Миколою. Він, після довгої ночі, прийшов мені врешті на зміну.

Я подав кличку — він дав відзив.

Підійшовши ближче, простягнув мені руку на привітання і спитав:

— З якої армії?

Я подивився в його сірі, сталеві очі. Вони, здавалося, сміялися без слів.

А хіба не байдуже, з якої, — відповів я. — Найважливіше, що врешті у свою власну попав.

— А закурити маеш?.. Напевно, ні... На, закуриш!..

І простягнув мені папіросу.

— Загрій хоч носа, бо мабуть вже закостенів на холоді.

— З говору я сказав би, що ти, любий друже, чи не десь біля Вінниці самогон гонив, — одрізав я йому.

— Гонити гонив, — засміявся мій товариш, — в міжчасі воював трохи і був навіть тричі ранений, але не у Вінниці,

а в славному Гайсині, якщо ти чув про таке місто на Україні?..

Пізніше ми попали в одну сотню. Перший-більший „хресний бій” — перейшли у дашавських лісах, а потім кидала нас доля по всіх закутках нашої великої батьківщини. Пережили й перетривали події, що й на волбвій шкурі не спишеш... .

Бувало, піймає Микола когонебудь з окупантів, то передусім карає за те, що їв награбований український хліб і зневажав власників цього хліба.

Згодом перейшов Микола тільки на макогони — „панцерфавсти”.

— Там, брате, ти не стріляєш серіями, але як повезе щастя і добре поцілиш, то таку гору сталі перекинеш, що й подивитися не сором. Ось я за два місяці перебив три „фрицеві самокатки” і двох „колгоспників”. (Це по-Миколиному „шпепанцерваген” і „Т — 34”).

Останній танк розірвало було так, що відламок з нього перебив Миколі праву руку. Були вояки, що, коли їх ранило, кляли або кричали. Микола, заціпивши зуби, мовчав. Коли ми робили йому перев’язку — намагався обернути свій біль на жарт.

— А знаєте, чому мені поломило руку? Мабуть за кару, що замало перебив цих гадів! Закурити чогось доброго немає у вас? — Він питався так спокійно, ніби перев’язку переломаної руки робили комусь іншому, а не йому.

Ми скрутили йому папіросу.

— Тепер доведеться тільки одну дівчину обіймать, бо одною рукою ледве чи більше пригорнеш!..

Микола сміявся вголос. А нам аж дивно ставало.

Де Микола тепер і чи живий ще — не знаю. Але Гайсинська земля може бути горда, що виростила таких, як він, синів. Вони вміли бути найкращими товаришами зброї — були відважні, як леви, і сміялись навіть з власного болю.

Справжнього твого прізвища не знаю, Миколо, але якщо ти випадково прочитаєш ці рядки — знай, що таких друзів, як ти, не забувають ніколи!..

“КОМАНДИР КІНЬ”

Ми стояли в лісі, біля Корсуня, і нам пригадався Зимовий Похід і Базар. Ми не хотіли соромити наших предків, що лежали недалеко нас у спільній братській могилі. Тому за кожную п'ядь Корсунської землі ворогові приходилося платити дорого. І ворог знав про це. Повстанці для нього в Корсунському лісі були символом хоробрости й завзяття.

В місяці липні наші операції набрали такого поважного характеру, що большевики примушені були ввести в дію літаки й танки. Протитанковим відділом командував тоді сотенний Залуква. Високий і дебелий чоловік: сила була в нього, як у доброго коня. Бувало, застрягнуть в болоті колеса „полівки”, тяжко витягнути навіть чотирьом коням. Гармаші лупцюють коней щодуху, а він на гармашів:

— Не мучте їх. Коняка — не людина, не скаже, що їй важко! Допомогти скотині треба! Ану, хлопці, дружно, приложіть плечі й руки.

— І гей! Взяти!..

Дивилися на сотенного, а він не жалів себе. І тільки в тому місці, де уперся ногами — залишалися дві відбитки підшов з закаблуками. Відбитки такі, що дитина могла б туди сісти.

Отакий був наш сотенний Залуква, або, як ми, гармаші, прозвали його „сотенний Кінь”.

— Йй-богу, за п'ятого коня була в нього сила, — клявся гармаш Петро Корнієнко.

Уставили гармаші дві важкі протитанкові „бабки” на причілку мосту.

— Якби вони захотіли приїхати до нас танками — то тільки з того боку річки, — каже сотенний.

Семеро їх було всіх, разом з сотенним, що відважилися покласти живу заставу з своїх власних грудей проти танкової сталі. Коней відвели вбік, ген далеко в балку і слухаємо. Нараз чуємо: з-за горбка гуде. Не докурили й цигарок, коли бачимо — їде п'ять танків. Два вишнурувалися попереду — бокуючи до нас, а три так — метрів двісті за ними. Гудуть, рвуть гусеницями землю, аж мороз поза шкуру проходить.

Коли чуємо: баааххх!... — плюнула наша „бабка”. У першому танку щось затріщало — дивимося, а з нього башта зсунулася, немов шапку зняв перед нами. Білий димок клубком пішов угору.

— Цей уже пішов спати! — кричить мій сусід.

Не минуло й десяти хвилин, коли дивимося — другий дістав у бік. Гусениця тріснула, а він з розгону крутнув на місці — і давай стріляти. Другий постріл докінчив і цього.

Три задні танки запримітили, звідкіля по них стріляють, і по наших — „бабах!” Замовкли обидва сердеги. Мабуть поцілили. А танки так і пруть просто на них, стріляючи безперебійно.

Коли підїхали до мосту на яких триста метрів — бачимо: блиск. — О, це наші знову стріляють. Славно!

Цокнула наша „бабка” в третього — і вибила колесо. Став, але стріляє далі. Коли чуємо знову з долини — баааххх!.. І по четвертому. І з цього полум'я знялося.

Завернувся останній — і ну тікати. Не встиг підлізти під гору, як і його не минула наша гармата. Ніби хтось за комір потягнув і каже: — „І тобі теж одну гранату за те, що в наш садок приперся!..”

Славні наші протипанцерники викінчили того дня всіх п'ять танків.

Прибігаємо до наших гармат — дивимося: трьох гармашів вбито, а троє лежить у крові і тільки постогнують. Командир Залуква сидить в самій сорочці на причепі. Кров стікає йому з виска, — а з лівої руки стряпці криваві ви-

сять. Щоб не стікала кров, затиснув руку вище ліктя ремінним поясом.

— Перев'язуйте мерщій ранених, — кричить сердито, командир. — Позичанюка перев'язуйте першого, йому ногу відірвало!

— Щастя, що мене поранило тільки в ліву руку, — докинув, ніби сам до себе, сотенний. — Бо за цим останнім танком — я вже тільки одною рукою встиг заладувати, навести й вистрелити. І догонив таки його. Не втік!

Сотенний встав і підійшов до ранених, яких ми перев'язували. Подивився біля гармати на вбитих і покивав головою...

А на овиді стирчали непорушно п'ять танків, що ніби застрягли в землю, а три з них обнялись ясним жовтим полум'ям...

ЯНГОЛ НА КОНІ

НАДАЛЕКО містечка Дашави стоїть під лісом самотня хата. Зелений мох укрит її подіравлену покрівлю. Якби не чорні невеликі діри вікон та дверей — нагадувала б вона велетенський лісовий гриб.

Аж до приходу німецьких окупантів жила в цій хаті Явдокія Лишня. Сиве волосся звисало з-під виполовілої чорної хустки білими пасмами над великими чорними очима, обснованими павутинням зморщок.

Лише кількоро людей у містечку знало ближче про минуле старої Лишньої. Лише кількоро живих ще свідків знало, що загонами, які до тисяча дев'ятсот двадцять другого року обороняли Холодний Яр (він до того часу був на штабних картах зачеркнений широкими білими чертками) — командував її чоловік, полковник Олекса Чесний. А стара Лишня не була ніяка Явдокія Лишня — а тільки його дружина, лікарка Наталка Чесна.

Чимало козаків, знесилівши від ран, завдячували цій жінці своє життя. Не багато залишилось у живих, що пам'ятають, як Явдокія Лишня їздила на коні за десятки кілометрів, роблячи раненим перев'язки й операції.

Тридцять років тому Явдокія була не абияк кра-суня. Може саме через те та ще за доброту прозвали її були козаки „Янголом на коні.” Останні роки вона жила самотньо. Але це так тільки здавалося. Частенько серед ночі заходили до неї повстанські зв'язкові. Бо стара хата недалеко Дашави була нічим іншим, як головною квартирою групи отамана Комиша. Туди сходилися всі вістки

і вся польова пошта. Стара Лишня була довіреною особою, через руки якої проходив обмін плянів дій між Черкаською та Волинською групами.

Еге ж, це був не тільки „Янгол”, як її давніше прозвали були. Це був невтомний великий борець, втілений у жіночу постать... Так розказували мені ті, що знали її ближче.

Як довідалась німецька розвідка, що в самотній хаті містився оперативний штаб найбільшої повстанської групи — це залишиться мабуть таємницею назавжди. Але одного осіннього ранку зупинилися біля хати Явдокії Лишньої автомашина, набита вщерть німецькою поліцією, та два танки. Вони перекидали все в хаті, перерили долівку, а стару Лишню збили так, що одежа повлазила шматками в рани. Потім повісили її на телефонному дроті за гак посеред стелі, де колись висіла лампа.

Коли вбивники від'їхали — зійшлися люди, зняли тіло Явдокії Лишньої й поховали під вікнами, де цвіли червоні мальви.

Після того, проходячи біля старої хати, люди скидали у пошані шапки, ніби перед святим місцем...

Часом заходили на городець сірі мовчазні постаті повстанців і ставали перед низькою могилою „на струнко”, тримаючи в правій руці скинену шапку...

На витоптаній широкій стежці, що вела до хати, видно було багато людських слідів. Великих, глибоких, витоптаних важкими ногами вояків, і легких, ледве помітних, маленьких босих ніг сільської дівчорки.

Всі ходили туди, щоб зачерпнути надхнення й витризалости з могили, де була похована стара жінка, що до останніх своїх днів залишилася борцем за волю свого краю — і „Янголом на коні.”

ПРЯМИЙ ЗАПАЛ

А приказ, друже курінний! — бунчужний Чолій виструнчився і чекає. — Мені доручено передати вам наказ командира північного відтинку, — говорить курінний сухо і ляконічно. — Вам наказується, як саперному піротехнікові, висадити міст на ріці Случі. Обчисліть собі час так, щоб поїзд, що їхатиме з Барвінківки, зупинився перед мостом. Він буде предметом нападу нашої третьої сотні. Вам відомо, що під час останніх оборонних боїв ми витратили весь запас боеприпасів. Отже, бунчужний, від вашого хисту, відваги і второпности залежатиме дальша спроможність діяння і операцій цілого нашого відтинку. Зрозуміли?..

— Зрозумів, друже курінний. Коли накажете виконати ваш наказ?

— Чим скоріше, тим краще!

Бунчужний Чолій стукнув у закаблуки, повернувся і вийшов.

Ніч темна й холодна. Вітер дує з півночі, колише й шумить комишами й густим верболозом. Міст освітлений ясно двома рефлекторами. Він виглядає, ніби кістяк якоїсь допотопної звірюки... На мості чути монотонні кроки двох вартових: стук — стук... стук — стук...

Чолій і ще двоє вояків повзуть через трясовиння й густу осоку. Бо тільки з того боку найпевніший доступ до мосту. Піт заливає очі, холод від мокрої одежі стискає кліщами м'язи, і вони стають тверді та неподатні. Серця немає. Воно вперлося десь, аж під горлянку і замирає віддих. Так триває довго: може годину, а може дві.

Врешті руки бунчужного Чолія намацують залізну підпору. Ледве чутний стогін, і двоє вояків підповзають до нього: кожний з них передає малу скриньку. Дивно й неймовірно, що в цих двох скриньках міститься сила, яка має перекинути міст: гору каміння й заліза...

Бунчужний здіймає з плечей коливороток з каблем. Відсилає вояків і прив'язує скриньки до залізних траверз.

А на mostі чутно монотонні кроки вартових: стук — стук, стук — стук — стук...

Заклав кабель. Взяв у руки коливороток і потяг. Кабель скінчився. Відповз від мосту на п'ятсот метрів. Хвилина напруги. Дає електричний запал. Але запал не діє. „Мабуть, десь перерваний — думає Чолій. — Треба вертатись і висадити безпосереднім запалом. І то мерщій, бо вже скоро буде розвиднятись...”

Чолій чув, як у його тіло вступала якась дивно тупа прохолода. Це — від думки, що він тепер іде на певну смерть.

Нараз по тілі пройшла якась гаряч, а в висках почало бити ніби двома молотами: бух — бух... бух — бух... Все зливається в один акорд з кроками вартових на мосту, що теж з кожним кроком підходять до несподіваної смерти...

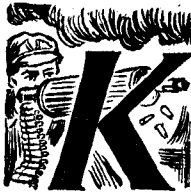
Бунчужний повертається й повзе назад. По дорозі намацує свої сліди. Менші — це від рук, а глибші й більші — від колін. Знову виступає перед ним залізна споруда, і бунчужний чує — монотонні кроки вартових: стук — стук... стук — стук...

Намацує дві скриньки. Переставляє їх на капсульний запал і чекає, поки потяг під'їде до мосту. Ще хвилина, ще одна. Чує, як важко стогне потяг, розкидаючи по лісі своє чах — чах... чах — чах... Ось уже підходить... Вже видно іскри, що великими снопами вилітають високо вгору.

Чолій задубілою рукою натискає на запальник. Г-ггуу-у-у!... — вогненні хмари пішли вгору. Десь відбилосся ехо вибуху.

Чолій почув, як щось важке звалилося на нього й тисне його в болото.

Півгодини пізніше біг до головної квартири задиханий вояк із клаптем паперу. На ньому було написано коротко: „Доручення виконане. В годині 2/30 висаджено міст біля висоти 227. Виконано також наскок на потяг, що задержався перед мостом у лісі. Велика здобич в усіх родах боеприпасів. При виконанні завдання — бунчужний Чолій загинув смертю героя..”

КАПІТАН Гадін був командантом „карательного батальйону” і переслідував нас більше року. Його власні бійці-енкаведисти, що стріляли тільки невинних та безборонних людей, прозвали були його самі за жорстокість — „Гадом”.

І саме цю потвору, цього дегенерата, впіймали наші повстанці.

Стоячи перед нашим кремезним сотенним Лисенком, він виглядав наче підліток. Мала, астенічна, згорблена постать, тонкі виплекані руки і костисте обличчя, жовте і бездушне, ніби вирізьблене з куска старої липи. Вузькими гострими рисами нагадувала його мала й рухлива голова гадючу головку. Перше, що впадало у вічі з цієї потвори, були чотири довгі близни. Вони починалися від правого ока й тягнулися через ціле обличчя. Око було наполовину мутно-сиве, затягнене білою плівкою полуди. Здавалося, що якраз за тією плівкою скривалася вся бездушна і тупа їдь гада.

— Правда це, — спитав люто сотенний, — що ти стріляв людей тільки в обличчя і що зробив більше ексзекуцій, як усі твої вояки разом? ..

— Да! — відказала сухо тварюка.

— Правда, що око видерла тобі дівчина в селі М... ..

— Да, ето тоже правда... ..

— Розкажи, як воно було! — скреготав з тремтливим сотенний.

І тоді це втілення людської ненормальності почало розказувати. Говорило трохи шепеляво, і слова його нагадували сичання гадюки.

— Брат етой маладой девушки бил командиром отряда, которий перебил нам почти всех лучших стрелков. Ми не могли его поймать, так как он бил хитрее лісіци. І вот я дал приказ поймать его мать і сестру. Когда бойци іх привелі, я спросіл у девушки:

— Где брат? — Она мовчала.

— Где брат? — спросил я ее второй раз.

Вместо ответа она пригнула на меня, как сумасшедшая, і вцепілась в глаза. В етот момент мої байци застрелили ее...

— Досить! — крикнув сотенний, і я почув стріл. Сотенний стрелив тварюці теж просто в обличчя. Череп Гадові розскочився і блідочервона рідина бризнула на стіну клуні.

— Не закопувати цього стерва! — сказав командир. — Наша земля не прийме такого злочинця!.. Киньте в яр, хай гние!..

У селі Сорочинці воювало проти окупанта. Всі чоловіки належали до так званої „лінійної”. Жінки мусли доглядати хазяйства і турбуватися про постачання та харчі. Навіть малі діти ходили на розвідку і носили на стійку їжу.

Найкращі розвідчики в селі — це були Павлик і Зоря Середьки. Павликові минуло дванадцять, а Зорі від Спаса на десятій переступило. Але вони обоє, ніби два опеньки, землі трималися. Візьме, бувало, Павлик мішок і серп на плечі та й іде в поле, ніби по траву. А Зоря засилить кошик на руку і шукає в лісі грибів.

Обійдуть всю околицю й повернуться додому аж надвечір. Ноги болять і щемлять, як поперебивані. Повертаються, звичайно, Павлик без трави, а Зоря без грибів. Та зате вони точно приглянулися, де розташовані большевики, скільки їх і яка в них зброя.

І тієї ж ночі нападають на них несподівано, мов з неба, повстанці і стріляють з усіх боків. Поб'ють, потовчуть, наберуть зброї, амуніції та іншої здобичі і щезнуть безслідно, як дим. І нікому навіть на думку не спаде, що в таку несподівану різню — невеличкі діти мочали свої малі пальці. Другого дня, як тільки почне світати — Зоря вже сама йде з кошиком в поле. В кошику шмат хліба і квашений огірок. Проходить тими місцями, де лежать побиті окупанти. Руки в них закаменіли і стирчать вгору, ніби жаліються небові, що їх тут на українській землі зустріла така несподівана кара...

Зоря біжить, ніби мала мурашка, і вдає, що зовсім

не дивиться в той бік, де постаті в сіро-зелених уніформах копають плиткі гроби і хоронять побитих.

Вона йде й не зупиняється ні на хвилинку, але чує, як її маленьке серце б'ється з остраху. Зоря боїться, щоб котрий з цих заялжених, дебелих большевиків у шоломах, що нагадують великого мухомора, не підійшов і не крикнув до неї лайливо:

— Ти... такая дочь — чево сюда забрела?!

Але Зоря радіє. Вона знає, що як повернеться додому й розкаже батькові та сусідові — Миколі Вороному, де вона була й що бачила — батько пригорне її до грудей, поцілує в щічку, а сусід скаже:

— В тебе, Опанасе Петровичу, не дівчина, а справжня, гідна похвали, козацька дитина.

І те слово „козацька” Зоря так любить, так їй подобається, що вона ходила б двічі до Вербівки, яка від Сорочинець віддалена на пів дня ходу.

Бо їй тоді здається, що дядько Микола Вороний дивиться на неї, як на дорослу вже дівчину.

А їй, маленькій ще Зорі, так хочеться вже бути великою, справжньою козачкою...

“НЕ СКАЖУ!..”

ПЕТРО Кучуга — молодий вояк. Йому щойно сімнадцять років, але він уже більше року ройовий. Його товаришів большевики навалою перебили в рукопашному бою. Петро, важко раний в голову й груди, стоїть блідий. Весь однострій зашкаруб від крові.

Комісар, з пожовклим бездушним обличчям, прикладає Петрові пістолю до грудей і питає:

— Ти хто такий?..

— Український повстанець! — падає відповідь, суха, як постріл з криса.

Високе молоде чоло морщиться. Між зморшками причаїлася лють і ненависть.

— Ти сам один тільки? — питає постать з широким костистим обличчям і великими довгими руками. Роти в постатей, що обступили стрункого юнака, широко розкриті і з них тхне самогоном.

— Відомо, що ні!..

— А скільки вас було всіх? — питає комісар.

— Не скажу!.. Ви знаєте, що від українського повстанця не довідається ніхто нічого! Навіщо ж питаєте?

— Ето один із тех, которие хотят молчать, — пробує жартувати ще один п'яниця в заялозеному кожусі.

— Так ми тебе пустім пулю прямо в глаз, — каже той, що тримає автомат при грудях, і підносить дуло на висоту Петрових очей.

— Ми теж не робимо інакше з вами, як піймаємо.

— А мати у тебе єсть? — пробує заломити його один з юрби. — Не жалко оставлять?.. Ну, где ваш штаб?

— Мати вчила й казала, щоб вас ненавидіти й вбивати,— промовив юнак і затиснув п'ястуки.

Гримнув постріл. Повстанець сколихнувся, ніби молодий орел, що хотів знятися до лету, і впав. Відгомін, що пролунав у високих, старих соснах, відгукнувся вривчато й сильно — ніби повторив за ним:

— Не скажу!..

Один з п'яних большевиків підійшов, ударив чоботом вбитого повстанця в обличчя і просичав з підпитою веселістю.

— Он не скажет!..

Голова вбитого, з широко розкритими очима, схитнулася від того удару й ніби заперечила ще раз:

— Не скажу!!!

ПОМСТА КАРПА ДУБИНИ

ВЕСЬ наш загін прозвав Карпа Петровича Дубину „батьком”. Хоч і минуло йому шістдесят п'ять років, і голова побіліла, немов хтось борошном присипав, але не любив Карпо, коли хто натякав на його старість. В його очах було ще стільки запалу й вогню, що вистачило б на всіх бійців нашого загону.

Дубина, уникаючи людей, рідко коли встрявав у розмову. Він казав, що ляпати язиком — бабське діло, а козакові — мовчати та воювати.

Ото хлопці підслухали одного разу, як старий чистив кулемета і, ніби дитину, хвалив та лаяв:

— За оцей тиждень ти, мерзотнику, тільки сімох гадів спрятав!.. І не сором тобі? А я ж тебе витираю, мащу, вичищаю, щоб виблискував, ніби з щирого золота викутий... Не наводь мені, старому, сорому!.. Хай не глузують молодики, що, мовляв, старий, горбатий, сліпий, а ще у вояки пнеться. Ти мацай зайд не по ногах, а по головах... Чуєш? А то, їй-богу, кину в рів — у болото... і візьму другого... А ми ж оце вже два роки разом, як вірні друзі... Зжився з тобою, погане-трикляте, і жаль тебе з рук випустити... Ми тоді обидва в Будневі, під лісом яку скирту большевиків наклали та ще й двома комісарами прирубали. Ех, як я тоді пригортав тебе до грудей!.. А тепер... задобре тобі в мене стало — що?.. Розпустився й робиш, що сам захочеш?! Чуєш, біда буде як не поправишся!

А хлопці, слухаючи як старий Карпо „деклямує”, від сміху душилися. Потім призналися:

— Батьку, ви чарівник!.. Ми ото підслухали, як ви кулемета чистили і з нечистим розмовляли.

Старий тільки брови насупив і відвернувся.

Я тільки раз чув, як Карпо відкрив свою душу й розказував правду, чому він на старість — як казав — поступив у „свою армію”...

— Колись мої батьки, діди й прадіди хуторянами чесними були, — розказував, — на всю околицю славились. Жили вільно і ярма собі нікому на шию почепити не давали. Ще, пам’ятаю, колись такими кіньми їздив, аж жах збирав, коли приходилось їх запрягати в бричку. Ех, було це все... А їхній нащадок — тобто я, значить, — на колгоспного попихача обернувся. Зразу жили з мене витягали отими нормами на степу. Бувало, роблю цілий день, від світанку до ночі, на отих сталінських поміщиків, а вночі почеплю ліхтарика на очкура і просо полю чи картоплю сапаю... на тих десяти сотих, що приділені мені були біля хати-кучі — колгоспному наймитові на „вічне й безплатне користування”. Згодом, коли знемігся від тяжкої праці і поневір’яння — наділили мене на старості літ ще більшою почестью: свинопасом у колгоспі настановили. Так оце я й мшуся на них, каїнах, за своє приниження.

— Ледве-ледве гарматний гуркіт струшував землю — німці на сімдесят кілометрів до Кахівки підійшли — нас, чотири свинопаси (всі були такі хазяйські сини, як я) витягли заховані рушниці і за одну ніч розправились з усім колгоспним начальством. Насамперед — застрелили Никодима Волкова за те, що вийде, бувало, на колгоспне подвір’я й на цілу губу репетує — лається: „Ви, хахли, мерзавці, ваше дело малчать!” Спершу полічили йому його вовчі зуби й заставили сказати, які ми хахли й мерзавці. І сказав! Клянусь вам на оцю святу земельку, на якій зараз стою, що сказав! Кров’ю плював, але мусів казати те, що веліли.

— А потім пішли чергою: Головбух, директор, голова райвиконкому, що був якраз в гостях у Волкова, і ще шестеро партійних підлабузників. А тоді зорганізували всіх чесних побратимів — чоловіка з тридцять, забрали

всіх кращих коней і — до вас. Бо чули, що наша армія іде Україну визволяти.

— Прийшли оті німці — такі ж самі гади, як їхні попередники. Ще й мови їхньої плутаної не розбереш. Коней і зброю в нас відняли, а мене мало не розстріляли. Тільки те й зрозумів, що один із них, мабуть старший — репетував, мало очі з лоба не вилізли: „Банда, партизани!” кричав. І мене, старого, плетівкою по голові та по голові — по обличчю. Потім ми побачили й зрозуміли, що тільки того й удостоїлись, що в колгоспах комісарів поміняли. Розсілись оті паничі і так притиснули нашого брата, що й духу не вхопиш. Підождіть, — сказав я, — з вами теж справимось та розрахуємось!...

— Боже, допоможи та благослови відімести на ворогах знуцання, кривди та пониження!.. — шептав дрижачим голосом батько Карпо.

Я бачив, як старий Дубина зробив хрест на грудях, у яких, мабуть, крім почуття ненависти й помсти, не було нічого. Його очі поширились від зворушення, і здається — повторювали вслід за його словами: „Боже, дай мені старому сили відімести і стерти з мене — козацького нащадка — ганебне тавро колгоспного свинопаса!”...

ВАЖКІ обкуті двері грюкнули, задзвеніли ключі і в коридорі кам'яною долівкою протупотіли ноги: двох большевицьких вартових і двох українських повстанців.

Старший повстанець — високий, худорлявий, у зеленій куртці і чоботях. Сиві вуса й кріслаті брови роз'яснювали чорні очі, а подовгасте обличчя нагадувало святого з середньовічного іконостасу.

Поруч нього рвучким кроком ішов другий повстанець. Він був молодий, рослий і широкоплечий. Коли йшов, здавалося, що своєю дебілою постаттю закриває половину коридору. Віком підходив на сина цього сивого дідугана, і очі в нього були темносині, як два клаптики весняного неба.

— Поспішай! — гримнув вартовий.

— Маю час! — промовив з глумом старий. — Вмерти ніколи не буде запізно.

— Не говоріть з цією голотою, — звернувся молодий повстанець до старого.

Усі четверо повернули вліво і почали сходити вузькими темними сходами вниз. Аж ось блиснуло світло з вузького вікна і проти них стала постать. Це був майстер кривавих розправ, що в підвалі розстрілював в'язнів. Він крикнув:

— Приведіть ще того, що в сьомій камері. Допитаємо їх усіх зразу.

— Будуть розстрілювати, — сказав півголосом молодий. — Але Богуна не розстріляють так собі легко!

Він зійшов ще кілька ступенів по сходах, і, вдаючи, що посковзнувся, впав горілиць і застогнав.

Вартові спинилися. Один з них нахилився над Богомном, вхопив його за комір і крикнув: „Подномайсь!”

Богун підвівся і з усієї сили вдарив вартового кулаком під груди й потягнув на себе.

— Ах, вот как!..

У коридорі загриміли постріли.

Смертельно поранений упав старший повстанець. Богун лежав на сходах, накритий вартовим, який від удару під груди знепритомнів.

Він простягнув руку до автомата, що тьмяно виблискував біля нього на сходах, і відкрив вогонь по вартових. Двоє з криком повалилося. Тоді Богун підвівся на коліна й пустив третьому десяток куль у голову.

Вузьким коридором попливли пасма сірого диму. Богун повитягав мерщій диски з усіх автоматів, збіг по сходах на подвір'я, і, вскочивши у найближчі відкриті двері, приляг за одвірком.

Почувши стрілянину, в тюрмі зчинили тривогу. З вікон виткнулися дула автоматів і скорострілів.

З одвірка, за яким заліг Богун, почали відскакувати відбиті кулями тріски, посипався кам'яний порох.

А він лежав, ждав і говорив сам до себе:

— О, Богуна ви не дістанете так легко!..

ВОЯЦЬКІ ЧЕРЕВИКИ

СЬОГОДНІ я хотів вас вже викинути, мої вірні друзі, вояцькі черевики. А потім стало шкода... Аджеж у вас записана вся моя історія. Ціла епопея минулої війни...

Ось дивлюся на вас двох... Правий задер трохи вгору носа і ніби каже:

— Що, може соромно до мене признаватися?... А ми ж таки твої старі побратими... Чотири роки провозилися з тобою, обійшли майже четвертину світу... В окопах з тобою лежали і в далеких маршах дороги оббивали, і до дівчат разом заходили...

Хіба ти вже забув, як ото до Марусі вчашали?... Три місяці безперерійно, кожного вечора...

Стану я, бувало, біля її маленьких ніжок і поліську цвяхами так, нібито всміхаюся... А її ніжка ніби соромиться і подається боязко назад та тікає від мене... А я за нею. І ото ви собі, люди, там — одне одному про свої почування та ідеали розказуєте та розважаєтесь, а ми, черевики, теж по-своєму фліртуємо та одне до одного залицаємося... Ех, як згадаю, доленько моя, як воно весело було!..

Ніколи не забуду, як ми ходили останнього вечора прощатися з Марусею... Її ніжки не втікали того вечора від мене... Тудилися її носики до моїх запорошених підшов, і по мені аж дріж проходив...

Пам'ятаю, ти повернув мене кілька разів то вперед, то взад, то боком... Це ви, люди, прощалися... А я, твій

вірний друг, переносив з тобою і твою радість, і твоє горе...

І коли ти того вечора ледве волік мене по дорозі, я розумів: тобі було самотньо, сумно і тужно...

А Оксанку хіба забув?..

Бувало зайдемо, я трошки потупцюю біля її ніг, а потім ти стягнеш мене, вкинеш під ліжку, і я так усю ніч пролежу в смутку та нудзі... Тільки було й радості, коли півні почнуть співати і сонце до вікна загляне... Тоді Оксана будила тебе: — „Вставай, Миколо!..

Ти спішно взував мене, не маючи іноді часу притягнути мені груди ремінною шнурівкою, і — бігом з її хати. Через запорошений сад, заболочену дорогу — перескочиш тин і мерщій до себе на квартиру. І тоді ти не скидав мене вже більше з ноги. Ми досипляли разом ще кілька годин, як два найвірніші приятелі... Мені було тепло і я, засипляючи від перевтоми, забував до тебе жаль, що ти кидав мене в Оксани під ліжку, де мені було так самотньо та холодно...

А тепер лівий ніби поворушився і почав свою історію. Він перекривлений, згорблений, з великою латкою впоперек носа і з дуже збитим закаблуком. Насуплений, понурий, він хмуриє брови і питає:

— Ти мене хочеш викинути?... Можеш — це твоє діло... Але поки ми розлучимося, я ще хочу поговорити з тобою... Пригадати дещо з вояцького минулого... Війна, я знаю, вже давно перекотилася та прогула. Тепер спокій — мир, і ти мене — важкого, набитого цвяхами і закутого грубою підковою — проміняв на гарний, легкий, боксовий черевик.

Він, знаю, м'який, лискучий і не давить та не парить тебе так, як це бувало робив колись я, коли ти цілими днями і ночами не здіймав мене з ніг.

Але скажи, старий друже, чи твої нові черевики теж тобі такі вірні, як ми? Чи знає отой м'який молодик, що це таке стояти ночами на морозі, або мокнути тижнями на дощі та в болоті? Чи біг він колись так, як я, коли за

ним каміння і земля фонтаном під небо скакали?! І чи їздив він, отой сальоновий запишенець, на хвості причепа в гарматі або на твердій сталевій башті танка?..

— Пам'ятаєш, як ти тоді біг в атаку? Довкола рвались стрільна, а ти добігав до краю лісу. Хтось навздогін тобі кинув був ручну гранату, вона розірвалася якраз у тій хвилині, коли ти, задиханий і спітнілий, сховався за пень старої, дуплавої сосни. Хто знає, старий мій друже, де були б тоді твої ноги і чи були б тебе взагалі тоді живого принесли, якби ми не зберегли їх?.. Ми, твої вірні, сильні, з грубими підшвами, вояцькі черевики.

Ех, як бувало! Іноді пекло мене сонце. Сохну так, що вже ані податись, ані повернутись. А ти все тягнув мене й натискав: „Ходи, ходи, ходи!”

І я йшов. Ніс я на своїй стомленій підшві не одного тебе, але і твій кріс, наплечник, шолом, набійниці, ручні гранати... Все, все!.. Ах, як іноді важко було... Ану спитай тепер у своїх м'яких, з полірованими носиками, якби вони перейшли хоч четвертину тієї дороги, що ми — чи залишилися б з них хоч дірки від шнурівок? Ану спитай!...

І я побачив, як мій старий друг-черевик, ніби підсунувся ближче, щоб поплескати мене по плечі... та, на жаль, мое плече було зависоко для його малої, сірої постаті.

І оце я очистив з пилуки мої старі вояцькі черевики і урочисто кладу їх знову в паперову коробку.

Вже кілька разів питали мене знайомі: „Навіщо тримаєш в такій гарній коробці повикривлювані та покороблені, сточортові шкраби, що в них по фунтові цвяхів у кожному?!”

А я мовчу і не відповідаю нічого. Коли ми насамоті — то я сідаю біля них, а вони розповідають мені про мое вояцьке минуле, що проходило через смертельний вогонь і перевернену та поранену землю.

І час від часу серед того моря страхіть ми зупиняємося на хвилину на малих, тихих острівцях радощів і спокою, на яких цвіли рожеві мальви і такі ж самі рум'яні дівчата...

Але про все це знаю тільки я і мої старі вояцькі черевики.

ЗМІСТ НОВЕЛЬ

	стор.
Від Видавництва	5
„Поліський Чорт”	7
Заповіт Юрка Синиці	11
Змій	13
Два листи	15
Дні з болота й сталі	18
Дід Крига	21
Хазяйський син	24
Сестра Ніна	26
„Несамовитий”	28
Батько	32
У польовій лікарні	34
Будко	37
Побратими	39
Попецькі сотні	41
Вовк	43
Я вбив рідного брата	46
Втеча	48
Остання ніч	50
Новак	53
Наш друг Базиляк	55
Микола Гайсинський	58
„Командир Кінь”	60
Янгол на коні	63
Прямий запал	65
Г а д	68
Д і т и	70
„Не скажу”	72
Помста Карпа Дубини	74
Богун	77
Вояцькі черевики	79

